

Zagłada Żydów. Studia i Materiały
Holocaust Studies and Materials

VOL. 14 (2018)

ISSN: 1895-247X
eISSN: 2657-3571
DOI: 10.32927
WWW: www.zagladazydow.pl

Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN
Polish Center for Holocaust Research

Od radzieckiej amnezji do ukraińskiej (nie)pamięci. Zagłada w pamięci kulturowej Ukrainy 1991–2017

From Soviet Amnesia to Ukrainian (no)remembering. The Holocaust in the Cultural Remembrance in Ukraine 1991–2017

Roman Romantsov
Instytut Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie

romanromancow@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3542-2273

DOI: https://doi.org/10.32927/ZZSiM.100
Strony/Pages: 545-579

CC BY

OPEN ACCESS

Omówienia

Roman Romantsov

Instytut Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie
orcid.org/0000-0003-3542-2273
romanromancow@gmail.com

Od radzieckiej amnezji do ukraińskiej (nie)pamięci. Zagłada w pamięci kulturowej Ukrainy 1991–2017

> My demonstrujemy wierność ideałom i regułom demokratycznego i tolerancyjnego świata.
>
> z przemówienia prezydenta Ukrainy Petra Poroszenki podczas obchodów rocznicy Zagłady w miejscu pamięci Babi Jar 29 września 2016 r.[1]

W artykule podejmuję próbę analizy, jaki wpływ na reprezentacje Zagłady w pamięci kulturowej społeczeństwa ukraińskiego wywiera polityka historyczna. Główną tezę badawczą stanowi twierdzenie, że polityka pamięci wpływa na obecność Zagłady w pamięci kulturowej Ukrainy. W celu szerszego przedstawienia tematu sformułowałem następujące pytania badawcze: W jaki sposób dokonywała się zmiana w postrzeganiu Zagłady w dyskursie politycznym? Jaki wpływ mają instytucje państwowe na kształtowanie pamięci o Zagładzie? Jaką rolę odgrywają instytucje niepaństwowe w reprezentacji pamięci o Zagładzie w pamięci kulturowej? Jakie miejsce pamięć o Zagładzie zajmuje w teatrze, kinie i wystawach fotograficznych? Podstawowym założeniem badawczym jest przekonanie, że polityka historyczna wobec Zagłady jest częścią państwowej polityki pamięci. Mówiąc o pamięci kulturowej, odwołuję się do koncepcji Jana Assmanna i mam na myśli rodzaj pamięci zbiorowej, który wymaga upamiętnienia w formie materialnej lub rytualnej[2].

---

[1] *Wszanuwannja pamiati żertw Babynoho Jaru. Pownyj zapys*, https://www.youtube.com/watch?v=gKHEcu0xd2Q (min. 21:13–21:19, dostęp 16 I 2018 r.).

[2] Magdalena Sariusz-Wolska, *Pamięć kulturowa* [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. Magdalena Sariusz-Wolska, Robert Traba, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014, s. 337–338; *eadem*, *Pamięć komunikatywna* [w:] *ibidem*, s. 335–336; Jan Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, tłum. Anna Kryczyńska-Phalm, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2015, s. 68.

Pamięć o zagładzie Żydów w ustawodawstwie Ukrainy

Ustawodawstwo dotyczące upamiętnienia Zagłady obejmuje kilka aktów prawnych. Ustawa O ofiarach prześladowań nazistowskich przyjęta przez Radę Najwyższą w 2000 r. jest pierwszym aktem prawnym, który pośrednio dotyczy także ofiar Zagłady. Z inicjatywą ustawy wystąpił premier Wałerij Pustowojtenko. Kolejne wypłaty kompensacyjne rządu Republiki Federalnej Niemiec i Austrii dla byłych więźniów obozów nazistowskich nastąpiły po uchwaleniu tej ustawy. Władze ukraińskie zademonstrowały w ten sposób opiekę społeczną dla osób poszkodowanych w czasie drugiej wojny światowej. Ustawa określiła status byłych więźniów i zapewniła ulgi oraz zasiłek finansowy od państwa. W ustawie została użyta terminologia, którą posługiwano się w radzieckich określeniach zagłady Żydów. W akcie prawnym nie pojawiają się kategorie grup etnicznych czy narodowościowych, wykorzystuje się natomiast sformułowania „ludność spokojna" i „ofiary nazistowskich prześladowań"[3]. Niewyodrębnienie Żydów jako osobnej grupy świadczy o tym, że w upamiętnieniu Zagłady na polityków ukraińskich oddziaływała tradycja radziecka.

Prezydent Ukrainy Wiktor Juszczenko (2005–2010) zainicjował różne działania w celu ochrony jednego z największych miejsc masowych egzekucji różnych grup ludności – Babiego Jaru. Akty prawne nadały temu miejscu status specjalny. Przyjęty przez Juszczenkę w 2005 r. dekret W sprawie stworzenia terenu historyczno-kulturowego[4] i kolejna uchwała Gabinetu Ministrów, z 2007 r., O Państwowym Terenie Historyczno-Memorialnym Babi Jar, zapewniły tej przestrzeni miejskiej opiekę państwową i aktywizowały praktyki komemoratywne dotyczące upamiętnienia ofiar Zagłady. Z kolei w 2010 r. Juszczenko podpisał następny dekret, O nadaniu Państwowemu Terenowi Historyczno-Memorialnemu Babi Jar statusu narodowego. Dokument ten podnosił status prawny Babiego Jaru[5].

W polityce pamięci prowadzonej za kadencji Juszczenki Babiemu Jarowi po raz pierwszy nadano status specjalny i wprowadzono go do pamięci kulturowej niepodległej Ukrainy. Chociaż znajdował się on pod opieką państwa tylko formalnie, oznaczało to zmianę w postrzeganiu Holokaustu. Babi Jar utrwalił się jako miejsce śmierci na mapie kulturowej Kijowa. Spowodowało to kolejne inicjatywy upamiętnienia tego miejsca, mimo że zagłada Żydów nie znajdowała się w centrum polityki pamięci Juszczenki.

---

[3] Petro Dołhanow, *Formuwannja i implementacja memorialnoho zakonodawstwa Ukrajiny u sferi wszanuwannja pamiati żertw henocydiw i podolannja jichnich naslidkiw*, „Holokost i suczasnist" 2015, nr 1, s. 5; *Zakon pro żertwy nacystskych peresliduwań № 1584-III za 23-03-2000*, http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1584-14 (dostęp 18 VII 2017 r.).

[4] W języku ukraińskim użyto słowa *zapowidnyk*, w tym kontekście nie używam polskiego odpowiednika „rezerwat".

[5] *Postanowa Kabinetu Ministriw wid 1 weresnia 2007 r. „Pro Derżawnyj istoryko-memorialnyj zapowidnyk „Babyn Jar"*, http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/308-2007-%D0%BF (dostęp 18 VII 2017 r.).

Duże znaczenie dla upamiętnienia ofiar Zagłady miało przyjęcie w 2011 r. przez Radę Najwyższą Uchwały o 70. rocznicy tragedii w Babim Jarze. Jej inicjatorką była posłanka Komunistycznej Partii Ukrainy Wiktoria Demianczuk. Po przyjęciu tej uchwały Ukraina dołączyła się do rezolucji ONZ O pamięci Holokaustu (2005). Zgodnie z uchwałą coroczne obchody Dnia Pamięci Ofiar Holokaustu zostały wyznaczone na 27 stycznia. Finansowanie obchodów zapewniono z budżetu państwa. Ministerstwo Oświaty i Nauki otrzymało rekomendacje dotyczące wprowadzenia lekcji na temat tragedii w Babim Jarze w szkołach oraz zorganizowania wystaw tematycznych w bibliotekach i muzeach. W uchwale nadal używano terminów określających ofiary w sposób charakterystyczny dla radzieckiej polityki pamięci historycznej, unikając określenia narodowości: „spokojni obywatele", „osoby o różnych narodowościach", „ofiary faszyzmu"[6]. Mimo że pomijano tam określenia etniczne, coroczne obchody upamiętnienia Zagłady zostały zatwierdzone przez państwo.

Ten ważny krok wprowadził cykliczne obchody upamiętnienia Zagłady. W ten sposób dokonało się jej utrwalenie w pamięci kulturowej. Temat eksterminacji Żydów podczas drugiej wojny światowej pojawił się w mediach, szkole, muzeach. Od 2011 r. udział władz w obchodach rocznicy Zagłady stał się obowiązkowy. Uroczystości odbywały się jednak przeważnie w dużych miastach, natomiast w małych miejscowościach obowiązek zorganizowania obchodów Holokaustu często był ignorowany przez władze lokalne. Wiązało się to również z brakiem miejsc upamiętnienia ofiar Zagłady w przestrzeni publicznej. Niejednokrotnie takie ceremonie odbywały się w bibliotekach, szkołach, miejscowych muzeach.

Do kolejnych przemian w określaniu Zagłady doszło w dekrecie prezydenta Petra Poroszenki z 12 sierpnia 2015 r. O obchodach 75. rocznicy tragedii w Babim Jarze. Po raz pierwszy pojawiła się w nim zmieniona terminologia. W dekrecie już posługiwano się terminami „Holokaust" i „eksterminacja Żydów". Poroszenko rekomendował Gabinetowi Ministrów zapewnienie rozwoju Narodowego Terenu Historyczno-Memorialnego Babi Jar, sprecyzowanie granic i listy pomników, opracowanie projektu stworzenia i zlokalizowania muzeum historii Babiego Jaru[7].

Zmiany w używaniu terminów „Zagłada" i „ofiary Zagłady" w ukraińskim ustawodawstwie nie były radykalne. Na niespieszną ewolucję w postrzeganiu eksterminacji Żydów przez twórców aktów prawnych wpływa niewątpliwie powszechne wśród polityków stare „radzieckie" rozumienie kwestii jej upamiętnienia. Niemniej przyjęcie dekretu Petra Poroszenki oraz charakter obchodów

[6] Anna Medwedowska, „Holokost w Ukrajini w suspilnij dumci kincia XX – poczatku XXI st.", rozprawa doktorska, Dnipro 2016, s. 126; Petro Dołhanow, *Formuwannja i implementacja memorialnoho zakonodawstwa…*, s. 26.

[7] *Ukaz prezydenta Ukrainy № 471/2015 „Pro zachody u związku z 75-my rokowynamy trahedii Babynoho Jaru*, http://www.president.gov.ua/documents/4712015-19313 (dostęp 18 VII 2017 r.).

75. rocznicy upamiętnienia ofiar Zagłady poświadczają ewolucję stosunku do pamięci o tym wydarzeniu zarówno na płaszczyźnie politycznej, jak i społecznej.

Instytucje państwowe wobec polityki pamięci o Zagładzie

Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej (UINP), powstały 2006 r. z inicjatywy prezydenta Juszczenki, kształtuje politykę historyczną państwa. Według uchwały Rady Ministrów z 2014 r. zajmuje się „odnowieniem i zachowywaniem pamięci narodowej narodu ukraińskiego, prowadzeniem wszechstronnych badań wieloletniej historii tworzenia państwa ukraińskiego, badaniem walk o niepodległość Ukrainy w XX wieku; podejmuje badania nad historią innych rdzennych narodów i mniejszości narodowych Ukrainy. […] Instytut bierze udział w kształtowaniu i realizacji pamięci historycznej narodu ukraińskiego, rozpowszechnia obiektywne informacje na temat Ukrainy w całym świecie; realizuje kompleks działań w celu upamiętnienia ofiar Wielkiego Głodu, innych klęsk głodowych oraz upamiętnienia ofiar represji politycznych i działaczy ruchu narodowowyzwoleńczego”[8].

Stanowisku prezesa instytutu przypisano szeroki zakres obowiązków, co daje osobie, która je zajmuje, możliwość wywierania wpływu na działalność całej instytucji. Pierwszym prezesem instytutu był Ihor Juchnowski (2007–2010), następnie funkcję tę pełnił Sergij Sołdatenko (2010–2014). Od 2014 r. prezesem instytutu jest Wołodymyr Wjatrowycz, który w latach 2008–2010 był dyrektorem Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy. Wjatrowycz jest również założycielem Centrum Badań Ruchu Wyzwoleńczego we Lwowie oraz autorem m.in. książek *Stawlennia OUN do ewrejiw: formuwannia pozycji na tli katastrofy* (Stosunek OUN [Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów] do Żydów – kształtowanie pozycji na tle katastrofy, 2006) i *Druga wojna polsko-ukraińska* (2011)[9]. Publikacje te wywołały wśród naukowców falę krytyki i szeroką dyskusję[10].

---

[8] *Postanowa Kabinetu Ministriw Ukrajiny wid 5 lypnia 2006 r., nr 927 Pro zatwierdżennija Polozennija pro Ukrajnskyj instytut nacijonalnoj pamiati*, http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/927-2006-%D0%BF (dostęp 14 VII 2017 r.).

[9] Wołodymyr Wjatrowycz, *Stawlennja OUN do jewrejiw: formuwannja pozycji na tli katastrofy*, Lwiw: Wydawnyctwo „MC” 2006; *idem*, *Druga wojna polsko-ukraińska 1942–1947*, tłum. Mirosław Iwanek, Warszawa: Wydawnictwo „Archiwum Ukraińskie & MAG”, 2013.

[10] Zob. krytyczne recenzje publikacji Wołodymyra Wjatrowycza: Taras Kuryło, Iwan Chymka, *Jak OUN stawalysia do ewrejiw? Rozdumy nad knyżkoju Wolodymyra Wiatrowycza*, „Ukrajina Moderna” 2008, nr 2, s. 252–265; Per Anders Rudling, *The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths*, „The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies” 2011, nr 2107; Grzegorz Motyka, *Nieudana książka*, „Nowa Europa Wschodnia” 2012, nr 2; Ihor Iluszyn, *Plocho zabytoje staroje: o nowoj knigie Władimira Wiatrowicza*, „Ab Imperio” 2012, nr 1, s. 282–285; Grzegorz Hryciuk, *Recenzja książki: Wołodymyr Wiatrowycz, Druga polsko-ukraińska wijna*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2013, nr 12, s. 460–471. Na temat twórczości Wjatrowycza zob. też Jurij Radczenko, *Popularnonaukowa*

Od 2014 r. UIPN zajął się aktywną popularyzacją nowego modelu polityki pamięci. Ważnym kierunkiem działalności instytutu jest polityka „dekomunizacji", polegająca na zniszczeniu symboli radzieckiej przeszłości, powiązanych głównie z pamięcią kulturową. UIPN wprowadził również koncepcję narodu ukraińskiego jako ofiary minionych reżimów totalitarnych, propagując pamięć Wielkiego Głodu 1932–1933[11]. W ramach nowej polityki pamięci Zagłada znajduje się na obrzeżu badań naukowych. Wynika to z konfliktu dyskursów pamięci historycznej. Instytut popularyzuje bohaterstwo OUN i UPA, nie uwzględniając udziału Ukraińców w eksterminacji ludności żydowskiej. W swoich publikacjach Wjatrowycz zaprzecza udziałowi członków OUN w pogromach żydowskich i Zagładzie. Uznaje oskarżanie OUN o antysemityzm za kampanię propagandową Federacji Rosyjskiej[12]. Jednocześnie UIPN opowiada się za włączeniem Zagłady w pamięć historyczną Ukrainy, ale w stosunku do drugiej wojny światowej kreuje mit Ukraińców jako bohaterów i ofiary[13]. Świadczy to o tym, że instytut stosuje etnocentryczny model polityki pamięci. Podjęcie wszechstronnych i obiektywnych badań dotyczących zagłady Żydów na Ukrainie przy udziale UIPN nie jest możliwe, ponieważ instytut prowadzi sprzeczną narrację wobec pamięci Zagłady.

Ministerstwo Oświaty i Nauki jest jedną z instytucji, które mają duży wpływ na kształtowanie się pamięci o eksterminacji Żydów wśród uczniów i młodzieży. Zatwierdza treść podręczników i programy szkolne. Lekcje w szkołach są ważnym źródłem wiedzy o Zagładzie. Temat ten został wprowadzony do programów z historii Ukrainy i historii świata pod koniec lat dziewięćdziesiątych. Podręczniki zawierały skromne wiadomości na ten temat, obejmujące kilka akapitów. W obecnych podręcznikach historii Ukrainy informacja na temat Holokaustu zajmuje kilka stron[14], a w niektórych poświęcono temu zagadnieniu osobne podrozdziały[15]. Wśród głównych problemów dotyczących nauczania o Zagładzie w ukraińskich szkołach można wymienić pasywność władz oświato-

propaganda i „walka z mitami": stosunki ukraińsko-żydowskie w XX w. w tekstach Wołodymyra Wjatrowycza, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2016, nr 12 – przyp. red.

[11] Georgij Kasjanow, *K desiatiletiju Ukrainskogo Instituta Nacyonalnoj Pamiati (2006–2016)*; *idem*, *Danse macabre, holod 1932–1933 rokiw u polityci, masowij swidimosti ta istoriografii (1980-ti – poczatok 2000-ch)*, Kyjiw: Instytut Istorii Ukrajiny NAN Ukrajiny, Wydawnyctwo Nasz Czas, 2010.

[12] Wołodymyr Wjatrowycz, *Czy buła OUN antysemtskoju?*, https://zbruc.eu/node/64962 (dostęp 19 VII 2017 r.).

[13] Iwan Nowikow, *Wjatrowicz, my dołżny pomnit i żertw Holodomora, i żertw Holokosta, a nie sorewnowatsa etimi żertwami*, http://jewishnews.comua/ru/publication/byatrovich (dostęp 20 VII 2017 r.).

[14] Fedir Turczenko, *Istorija Ukrainy 11 klas*, Kyjiw: Geneza, 2011, s. 31; Stanisław Kulczyckyj, Julia Lebedewa, *Istorija Ukrainy 11 klas*, Kyjiw: Geneza, 2011, s. 47.

[15] Olena Pometun, Nestor Gupan, *Istorija Ukrainy 11 klas*, Charkiw: Sicia, 2012, s. 29–30; Ołeksij Strukewycz, Iwan Romaniuk, Stepan Drowoziuk, *Istorija Ukrainy 11 klas*, Kyjiw: Gramota, 2011, s. 35–36.

wych, słabe przygotowanie metodyczne nauczycieli oraz skromną liczbę godzin lekcyjnych przydzielonych na studiowanie tego tematu[16].

Na tle złej sytuacji dotyczącej wiadomości o Holokauście przekazywanych w szkołach ważną rolę w ich upowszechnianiu odgrywa aktywna działalność instytucji niepaństwowych. Z inicjatywy Centrum „Tkuma" w Dniepropietrowsku (od 2016 r. Dniepr) i Centrum Badań nad Zagładą w Kijowie w latach 2007–2009 zostały wydane podręczniki do nauczania o zagładzie Żydów autorstwa Ihora Szczupaka i Anatolija Podolskiego[17]. W ostatnich latach UINP wpływa na Ministerstwo Oświaty w kwestii struktury programów i podręczników z historii. Obecnie ogranicza się to tylko do rekomendacji i wskazówek. Rekomendacje metodyczne UINP w sprawie obchodów rocznic w szkołach nie uwzględniają upamiętnienia ofiar Zagłady[18]. Jednocześnie niewystarczające finansowanie ministerstwa uniemożliwia aktywne działania w celu szerszego wprowadzenia tematu zagłady Żydów w ośrodkach edukacyjnych.

Instytucje niepaństwowe a polityka pamięci o Zagładzie

We współczesnej Ukrainie jedną z głównych ról w ochronie pamięci o zagładzie Żydów odgrywają instytucje niepaństwowe: centra badawcze, muzea prywatne oraz organizacje pozarządowe. Instytucje te zazwyczaj nie otrzymują środków finansowych z budżetu państwa, co z jednej strony ogranicza możliwości ich działania, z drugiej zaś daje swobodę modelowania własnej niezależnej narracji.

W 1999 r. w Dniepropietrowsku powstała jedna z pierwszych organizacji – Centrum Naukowo-Oświatowe „Tkuma" (Odrodzenie). Od 2012 r. działa ono pod

[16] Zob. na ten temat: Ihor Szczupak, *Istorija Holokostu w szkilnych pidrucznykach Polszi, Rosji ta Ukrajiny* [w:] *Suczasni dyskusji pro Druhu switowu wijnu. Zbirnyk naukowych statiej*, red. Jarosław Hrycak i in., Lwiw: ZUKC, 2012, s. 196–207; *idem*, *Nacjonalnyj narratyw, pidrucznyk i wykladannia istorii w szkoli* [w:] *Pidrucznyk z istorii: problemy tolerantnosti*, red. Georgij Kasjanow, Pawło Polanskyj, Ihor Gyrycz, Czerniwci: Bukrek, 2012, s. 8–24; *idem*, *Ewrejska tematyka w pidrucznykach z istroii: problemy i możlywosti w konteksti tolerantnosti* [w:] *Pidrucznyk z istorii: problemy tolerantnosti*, s. 74–102; Ihor Dworkin, Artem Charczenko, *„Czy ce nasza istorija?": Holokost w syntetycznych pracach z istorii Ukrajiny*, http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/404-ihor-dvorkin-artem- (dostęp 21 VIII 2017 r.).

[17] Ilia Kabanczik, *Ewrei w Ukrainie. Uczebno-metodiczeskije materiały*, Lwiw: LTP, 2004; *idem*, *Istorija skorboty ta heroizmu: Metodycznyj posibnyk z istorii Holokostu dla wczyteliw zahalnooswitnich szkil*, Dnipropetrowśk: Centr „Tkuma", 2004; Anatolij Podolskij, *Uroky mynuloho. Istorija Holokostu w Ukrajini*, Kyjiw: Sfera, 2009; Ihor Szczupak, *Holokost w Ukrajini, poszuky widpowidi na pytannia istorii. Nawczalnyj posibnyk dla starszych klasiw zahalnooswitnich nawczalnych zakladiw*, Dnipropetrowśk: Centr „Tkuma", 2005; *idem*, *Poczemu my izuczajem Cholokost*, Dnipropetrowśk: Centr „Tkuma", 2007; *idem*, *Ksenofobia i tolerantnost. Uroki Cholokosta i gumanizm – multimiedijnoje posobie*, Kijew: Razumniki, 2008; *idem*, *Cholokost w Ukrainie – multimiedijnoje posobie*, Dnipropetrowśk: Centr „Tkuma", 2009.

[18] Hanna Bajkenycz, Olena Ochrymczuk, *Zbirka metodycznych rekomendacji do widznaczennia pamiatnych dat u zahalnooswitnich nawczalnych zakładach*, Dnipro: „Lira LTD", 2016.

zmienioną nazwą jako Ukraiński Instytut Badań nad Zagładą. Dyrektorem tej niezależnej jednostki naukowej jest dr Ihor Szczupak. Instytut prowadzi działalność naukowo-badawczą oraz edukacyjną wśród nauczycieli i uczniów, ponadto corocznie organizuje konferencje i seminaria. Wydaje także własne czasopismo naukowe „Problemy istorji Holokostu". Działalność wydawnicza obejmuje również publikowanie monografii, dokumentów archiwalnych, wspomnień oraz albumów fotograficznych powiązanych z Zagładą. Ważnym elementem działalności instytutu jest upowszechnianie wiedzy na temat Holokaustu oraz historii i kultury Żydów w szkołach, organizowanie staży i seminariów dla nauczycieli, letnich szkół dla dzieci i młodzieży[19].

W Kijowie od 2002 r. funkcjonuje Ukraińskie Centrum Badań nad Zagładą, którego założycielem i dyrektorem jest dr Anatolij Podolskij. Centrum skupia się na badaniach naukowych i działalności pedagogicznej, organizuje coroczne konferencje i seminaria. Działalność oświatowa obejmuje konkursy dla uczniów szkół, seminaria i konferencje w ramach współpracy z polskimi instytucjami. Ważnymi projektami są seminarium im. Roberta Kuwałka „Historia Holokaustu na terenach Ukrainy Zachodniej i Polski", a także staże dla nauczycieli i młodych badaczy w Izraelu i Niemczech. Centrum działa również na rzecz upamiętnienia miejsc Zagłady, biorąc udział w projekcie „Protecting Memory", oraz wydaje własne czasopismo „Holokost i suczasnist" (Zagłada i Współczesność)[20].

W Charkowie w 2011 r. z inicjatywy kilku historyków – dr. Jurija Radczenki, dr. Artema Charczenki, dr. Ihora Dworkina, Ołeksija Chebotariowa i Anny Chebotariowej – powstało Centrum Badań Stosunków Międzyetnicznych. Działalność tej instytucji skupia się głównie na prowadzeniu konferencji i seminariów oraz dyskusji dotyczących Zagłady na terenach Ukrainy. Centrum współpracuje z Charkowskim Uniwersytetem im. Karazina, Ukraińskim Centrum Badań nad Zagładą, Wschodnim Instytutem Ukrainoznawstwa im. Kowalskich w Charkowie[21]. Ważnym wydarzeniem naukowym zorganizowanym przez centrum 20 maja 2016 r. była debata publiczna wokół problemów Zagłady przy udziale Wołodymyra Wjatrowycza, Jurija Radczenki i Ołeksandra Zajcewa. Dyskusja ukazała aktualność potrzeby troski o utrwalanie pamięci o Zagładzie w publicznym dyskursie historycznym. Niestety, podczas debaty nie doszło do konsensusu i nie miała ona kontynuacji naukowej.

Na Ukrainie funkcjonują również instytucje zajmujące się badaniem oraz popularyzacją dziejów i kultury Żydów. Na Akademii Kijowsko-Mohylańskiej w 2003 r. uruchomiono program studiów magisterskich z judaistyki, który w 2012 r. miał już 35 absolwentów. Na Ukraińskim Katolickim Uniwersytecie

[19] http://tkuma.dp.ua/index.php/ua/pro-nas (dostęp 12 VII 2017 r.); Anna Abakunowa, *Obecny stan badań nad Zagładą na Ukrainie*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2014, nr 10, t. 2, s. 891–892.

[20] http://www.holocaust.kiev.ua/ (dostęp 12 VII 2017 r.).

[21] https://ethnickh.wordpress.com/about/ (dostęp 12 VII 2017 r.).

we Lwowie w 2010 r. otwarto studia judaistyczne koordynowane przez prof. Jarosława Hrycaka[22]. Stworzone przez Leonida Findberga Centrum Badań nad Historią i Kulturą Wschodnioeuropejskich Żydów, powiązane z Akademią Kijowsko-Mohylańską, skupia działalność na organizowaniu odczytów, konferencji oraz publikowaniu badań naukowych, w tym dotyczących Zagłady[23]. Instytut Studiów Żydowskich w Kijowie, którego dyrektorem jest Julia Smilanskaja, prowadzi seminaria i wykłady dla uczniów i szerszej publiczności. W latach 2012–2013 instytut zaprezentował w Kijowie, Odessie i Charkowie wystawy „Anna Frank: lekcje historii", „Źródła tolerancji", „Hołodomor – Zagłada – Gułag: trzy tragedie na ziemiach ukraińskich". Instytut realizuje również projekty badawcze dotyczące Zagłady[24]. We Lwowie w 2004 r. z inicjatywy austriackiego historyka Harolda Bindera powstało Centrum Historii Miejskiej Europy Środkowo-Wschodniej. W ramach tej jednostki są organizowane konferencje oraz szkoły letnie dotyczące historii Żydów Europy Środkowej i Wschodniej[25].

Niepaństwowe muzea jako formy upamiętnienia Zagłady

Muzea stanowią ważną formę upamiętnienia zagłady Żydów. Miejsca te pełnią w społeczeństwie ukraińskim funkcje ochrony pozostałości żydowskich oraz edukacyjne. W państwowych muzeach historycznych Zagłada jest przedstawiana okazjonalnie w ramach ekspozycji dotyczącej drugiej wojny światowej. Eksponaty muzealne i informacje dotyczące eksterminacji Żydów znajdują się na marginesie narracji historycznej. Główne linie narracyjne skupiają się na etnocentrycznym ukraińskim obrazie historii. Do dziś na Ukrainie nie istnieje żadne państwowe muzeum poświęcone Holokaustowi.

We współczesnej Ukrainie wszystkie muzea zagłady Żydów to instytucje prywatne, stworzone z inicjatywy miejscowej społeczności żydowskiej albo przedsiębiorców mających żydowskie pochodzenie. Cztery muzea prywatne znajdują się w dużych miastach: Charkowie, Dnieprze, Winnicy, Odessie, dwa zaś w mniejszych miejscowościach – Krzywym Rogu i Bracławiu. Tamtejsze ekspozycje są poświęcone lokalnej historii Zagłady. Wyjątek stanowi muzeum w Dnieprze, noszące nazwę Pamięć Narodu Żydowskiego i Holokaust na Ukrainie. Dysponuje

[22] http://jewishstudies.ucu.edu.ua/about/history/ (dostęp 13 VII 2017 r.).

[23] http://www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentri-ta-laboratoriji/ndc-shidnogo-evrejstva (dostęp 13 VII 2017 r.). Wśród publikacji, które okazały się w centrum, można wymienić: Żanna Kowba, *Ostannij rabyn Lwowa. Ezekejil Lewin*, Lwiw–Kyjiw: Duch i Litera, 2009; Moisej Loew, *Stranicy historii ewrejskoho teatru (1876–2009)*, Kyjiw: Duch i Litera, 2010; Iza Chruslińska, Petro Tyma, *Dialogy porozuminnia. Ukrainsko-ewrejski wzajemyny*, Kyjiw: Duch i Litera, 2011; Mychajło Kalnyckyj, *Putiwnyk „Ewrejski adresy Kyjiwa"*, Kyjiw: Duch i Litera, 2012.

[24] Abakunowa, *Obecny stan badań nad Zagładą na Ukrainie*, s. 895; więcej na temat działalności instytutu na jego stronie internetowej: http://judaica.kiev.ua/ru (dostęp 21 VIII 2017 r.).

[25] http://www.lvivcenter.org/uk/ (dostęp 13 VII 2017 r.).

ono największą przestrzenią wystawową i jest jednym z pierwszych muzeów narracyjnych na Ukrainie.

Jedno z pierwszych muzeów dotyczących Zagłady zostało założone w Charkowie w 1996 r. z inicjatywy Larisy Wołowik. Ekspozycja powstała na bazie archiwum osobistego Wołowik i materiałów fundacji Drobicki Jar. Kolekcja muzeum liczy około 3 tys. egzemplarzy. Prezentowane są tam wystawy tematyczne dotyczące Zagłady na Charkowszczyźnie, które składają się ze zdjęć, historii Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, materiałów pokazujących opór Żydów podczas drugiej wojny światowej. Funkcjonuje też biblioteka. Muzeum prowadzi również działalność kulturalno-oświatową wśród młodzieży Charkowa i obwodu charkowskiego, organizując wycieczki dla uczniów i studentów[26].

Muzeum Holokaustu i Pamięci Ofiar Faszyzmu w Odessie zostało otwarte w 2009 r. z inicjatywy miejscowego regionalnego Stowarzyszenia Żydów – więźniów getta i obozów nazistowskich. Muzeum otrzymuje wsparcie finansowe od Jointu. Główne cele muzeum polegają na zbieraniu materiałów, ich ochronie i przekazywaniu historii Zagłady. Muzeum składa się z kilku wystaw tematycznych, wśród których znajdują się historia obozów i gett w Transnistrii[27], opór ludności żydowskiej na terenach okupowanych, miejsca masowych mordów Żydów, historie Sprawiedliwych wśród Narodów Świata w obwodzie odeskim, dokumenty, wspomnienia i rzeczy osobiste więźniów obozów. Muzeum prowadzi działalność edukacyjną wśród młodzieży szkolnej. Dyrektor muzeum Paweł Kozenko opublikował monografię *Heohrafija katastrofy*, zawierającą informacje o miejscach zagłady ludności żydowskiej, gettach i obozach koncentracyjnych w obwodach odeskim i mikołajowskim[28].

Muzeum Zagłady w Winnicy powstało w 2009 r. pod patronatem Agencji Żydowskiej „Sochnut". Znajduje się ono w nietypowym miejscu – w pomieszczeniach kombinatu produkującego cegłę budowlaną. Lokalizacja utrudnia jego zwiedzanie, a muzeum nie jest widoczne w przestrzeni publicznej. Pomocy w stworzeniu i otwarciu muzeum udzieliły poza „Sochnut" gmina żydowska miasta Winnicy, organizacja Claims Conference oraz archiwum obwodowe[29].

---

[26] http://holocaustmuseum.kharkov.ua/index.php/kharkovskij-muzej-kholokosta/o-nas (dostęp 7 VII 2017 r.).

[27] Gubernatorstwo Transnistria – terytorium między rzekami Bohem Południowym i Dniestrem, na południowym zachodzie radzieckiej Ukrainy, w latach drugiej wojny światowej okupowane przez Trzecią Rzeszę i włączone pod zarząd Rumunii. Na ten temat zob. Ihor Niculcea, *Rumunskij okupacyonnyj reżym w Transnistrii*, „Zapiski istorycznogo fakultetu Odeskogo dierżawnogo uniwiersiteta im. I.I. Miecznikowa" 1995, t. 5, s. 182–187.

[28] *Istorija otkrytia muzeja*, http://www.holocaust-odessa.org/istoriya-otkrytiya-muzeya/ (dostęp 7 VII 2017 r.); Anna Szapiro, *Preodolewaja soweckoje nasledie: „mesta pamiati" jewriejew w gorodskom prostranstwie Ukrainy (na primiere istoriczeskich muziejew i memoriałow pamiati żertwam Cholokosta*, „Labirint. Żurnal socyalno-humanitarnych issledowanij" 2013, nr 6.

[29] *Otkryłas komnata-muzej pamiati żertw Cholokosta*, https://vn.20minut.ua/Kult-podii/otkryilas-komnata-muzey-pamyati-zhertv-holokosta-137067.html (dostęp 10 VII 2017 r.).

W małej miejscowości Bracław w 2013 r. z inicjatywy miejscowej społeczności żydowskiej otwarto Muzeum Tradycji Żydowskich i Holokaustu. Muzeum znajduje się w XIX-wiecznym dwupokojowym budynku, w którym do drugiej wojny światowej mieszkała rodzina żydowska. Sama kamienica znajduje się na miejscu byłego sztetła. Ekspozycje muzealne są poświęcone życiu codziennemu Żydów bracławskich i gromadzą eksponaty dotyczące Zagłady[30].

Z inicjatywy mecenasa i przedsiębiorcy Michaiła Marmera w 2010 r. w Krzywym Rogu powstało Muzeum Kultura Narodu Żydowskiego i Historia Holokaustu, które funkcjonuje przy synagodze Bejs Sztern Szulmana. Kilka ekspozycji prezentuje życie codzienne Żydów na Ukrainie w XIX i na początku XX w. W muzeum znajduje się również zbiór eksponatów związanych z życiem religijnym Żydów od końca XV w. Odrębna ekspozycja została poświęcona Zagładzie. Oprócz tego w muzeum działa galeria sztuki oraz wystawa dotycząca drugiej wojny światowej[31].

Jedno z największych muzeów – Pamięć Narodu Żydowskiego i Holokaust na Ukrainie – zostało otwarte w 2012 r. w Dniepropietrowsku. Finansowanie muzeum zapewnili Żydowskie Towarzystwo „Menora" oraz mecenasi i przedsiębiorcy Gennadij Bogolubow i Ihor Kołomojski[32]. Stanowi ono największe na Ukrainie muzeum poświęcone Zagładzie i obejmuje przestrzeń 3 tys. m kw. W muzeum znajduje się kilka sal, z których największa (800 m kw) jest przydzielona ekspozycji przedstawiającej problematykę Zagłady. Jest to nowy typ muzeum narracyjnego, co odróżnia je od innych muzeów historycznych. Oprócz eksponatów dostępne są w nim współczesne prezentacje multimedialne, nagrania audio i wideo. Muzeum we współpracy z Ukraińskim Instytutem Badań nad Zagładą „Tkuma" prowadzi działalność oświatową i naukową – seminaria, lekcje, wykłady. Dyrektorem muzeum jest dr Ihor Szczupak[33].

---

[30] Ludmyła Kliszczuk, *Edynyj na Winnyczyni muzej Holokostu stworyły u kołyszniomu sztetli*, http://vlasno.info/kultura/7/vistavki/item/13853-yedynyi-na-vinnychchyni-muzei-holokostu-stvoryly-u-kolyshnomu-shtetli-foto (dostęp 13 VII 2017 r.).

[31] http://holocaust-ukraine.net/ru/muzey_mikhaila_marmera.htm (dostęp 7 VII 2017 r.); Rostisław Serhijczuk, *Muzej Michaiła Marmera. Kultura ewrejskoho naroda i istoria Cholokosta*, http://cityblog.com.ua/2015/09/muzey-mihaila-marmera-kultura-evreyskogo-naroda-i-istoriya-holokosta/ (dostęp 7 VII 2017 r.).

[32] W tymże 2012 r. otwarto Centrum „Menora". Składa się ono z siedmiu wież (jak symbol menory), z których największa ma 22 piętra i wysokość 77 m. W centrum znajdują się galeria sztuki, hotel, hostel dla młodzieży, sklepy oraz muzeum Pamięć Narodu Żydowskiego i Holokaust na Ukrainie. Centrum „Menora" jest połączone z synagogą Złota Róża (*Otkrytie „Menory" nazwano sobytiem mirowogo massztaba*, https://dnepr.comments.ua/article/2012/10/17/132642.html, dostęp 7 VII 2017 r.).

[33] http://menorah-center.com/about/siritual-life/jewish-memory-holocaust-ukraine/ (dostęp 22 VII 2017 r.); Inna Zawgorodniaja, Ksienia Polskaja, *Nowyj muzej Cholokosta w Dniepropietrowskie*, http://p.dw.com/p/16QVq (dostęp 7 VII 2017 r.).

Upamiętnienie Zagłady Żydów na Ukrainie – różnice regionalne

Dość dużo pomników ofiar Zagłady na Ukrainie powstało w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych ubiegłego wieku. Rozpad Związku Radzieckiego i przeobrażenia w polityce historycznej doprowadziły do zmian w upamiętnianiu tej tragedii. Na powstanie nowych pomników po 1991 r. silny wpływ miały czynniki niepaństwowe – inicjatywy prywatne społeczności żydowskiej, dzięki którym powstawały pomniki i tablice upamiętniające miejsca powiązane z Zagładą[34]. Udział władz państwowych i samorządowych w tym procesie był pasywny. W społeczeństwie również zabrakło aktywnego poparcia na rzecz upamiętnień. Dla ludności miejscowej miejsca związane z eksterminacją Żydów nie mają ani symbolicznego, ani emocjonalnego znaczenia. Wynika to z polityki historycznej władz, słabej wiedzy na temat Zagłady oraz negatywnego stosunku społeczeństwa ukraińskiego do Żydów[35].

Upamiętnianie Zagłady we współczesnej Ukrainie ma regionalne odmienności. Powstanie miejsc pamięci Zagłady Żydów we wschodnich i centralnych obwodach wiąże się z obecnością wpływowych przedstawicieli społeczności żydowskiej w życiu gospodarczym i politycznym oraz mniejszym wpływem narracji nacjonalistycznej na pamięć zbiorową. W zachodnich obwodach sytuacja dotycząca upamiętnienia ofiar Holokaustu jest odmienna. Po aneksji Krymu zmieniła się w tym regionie polityka pamięci wobec zagłady Żydów.

Interesujący przypadek w upamiętnianiu ofiar Zagłady stanowi Charków. Panujący tam w pamięci zbiorowej model radzieckiej narracji historycznej polegający na micie „zwalczenia faszyzmu", a także aktywność towarzystw żydowskich umożliwiły współpracę instytucji państwowych i niepaństwowych w tej kwestii. Kompleks memorialny Drobicki Jar w okolicach Charkowa jest jedną z pierwszych prób upamiętnienia zagłady Żydów na terenach Ukrainy po 1991 r.[36] W latach 1941–1942 rozstrzelano tam Żydów głównie z Charkowa[37]. W celu upamiętnienia ofiar w 1989 r. z inicjatywy Siergieja Dawydowa, Jewgienija Jewtuszenki i Witalija Korotycza w Charkowie powstał komitet orga-

[34] Anatolij Podolskij, *Ukrainśkie suspilstwo i pamiat' pro Holokost*, „Holokost i suczasnist" 2009, nr 1, s. 47–59.

[35] Elena Iwanowa, *Konstruirowanie kollektiwnoj pamiati o Cholokostie w Ukrainie*, „Ab Imperio" 2004, nr 2, s. 369–392; Sofia Hraczowa, *Wony żyły sered nas*, „Krytyka" 2005, nr 4, s. 22–26; Iwan Pawło Chimka, *Recepcja Holokostu w postkomunistycznij Ukrajini*, http://uamoderna.com/md/223-223 (dostęp 21 VIII 2017 r.); Anna Wylegała, (*Nie)pamięć na gruzach. Zagłada Żydów żółkiewskich w świadomości nowych mieszkańców miasta,* „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2011, nr 7, s. 156.

[36] W Drobickim Jarze jeszcze 1955 r. powstał obelisk „Ofiarom faszystowskiego terroru 1941–1941" (Larisa Wołowik, *Memorialnyje miesta Charkowskogo Cholokosta*, http://holocaustmuseum.kharkov.ua/index.php/kharkovskij-muzej-kholokosta/memorialnye-mesta, dostęp 10 VII 2017 r.).

[37] Jurij Lachowicki, *Poprannaja mezuza. Kniga Drobickogo Jara*, Charkow: Osnowa, 1991.

nizacyjny „Drobicki Jar". Rozpoczęto wtedy zbieranie materiałów dotyczących Zagłady na Charkowszczyźnie[38]. W 1991 r. komitet ogłosił konkurs na projekt pomnika w Drobickim Jarze. Przy wsparciu rady miejskiej Charkowa w 1994 r. przystąpiono do budowy pomnika. Do inicjatywy dołączyli się miejscowi przedsiębiorcy, Rada Organizacji i Wspólnot Żydowskich Ukrainy „Waad" oraz Joint. Z powodu kryzysu oraz braku wystarczających funduszy budowę pomnika zawieszono i reaktywowano dopiero w 2000 r. Opiekę nad projektem przejęły władze obwodu charkowskiego pod patronatem Jewgienija Kusznariowa. Jest to chyba jedyny przykład poparcia przez lokalne władze budowy miejsca pamięci ofiar Zagłady na Ukrainie. W ciągu dwóch lat w Drobickim Jarze powstały droga, pomnik „Menora", elementy architektoniczne oraz Aleja Pamięci. Otwarcie kompleksu nastąpiło w 2002 r. w obecności prezydenta Ukrainy Leonida Kuczmy, ambasadora Izraela Anny Azari oraz przedstawicieli władz lokalnych, regionalnych przedsiębiorców, przedstawicieli żydowskich organizacji i różnych grup społecznych. W 2005 r. w tym miejscu wzniesiono również „Salę? Smutku" wraz z symbolicznym pomnikiem, obok którego na białych płytach z marmuru wykuto nazwiska 4 tys. osób zamordowanych w wąwozie Drobicki Jar. W samym Charkowie pamięć o Zagładzie jest wpisana w przestrzeń publiczną – oprócz muzeum Zagłady w 1992 r. w miejscu byłego getta powstał pomnik „Ściana Smutku" oraz umieszczono kamień upamiętniający Sprawiedliwych[39]. Charkowska współpraca władz miejskich i obwodowych z instytucjami niepaństwowymi w sprawie upamiętnienia zagłady Żydów może stanowić przykład dla innych regionów i miast Ukrainy.

Wśród najbardziej znanych na Ukrainie miejsc pamięci Zagłady jest wąwóz Babi Jar w Kijowie. W tym miejscu w ciągu dwóch dni, 29–30 września 1941 r., rozstrzelano ponad 33 tys. Żydów. W latach 1941–1943 zamordowano tam jeńców armii radzieckiej, chorych umysłowo, przedstawicieli poszczególnych grup narodowych i etnicznych: Ukraińców, Rosjan, Romów[40]. Po raz pierwszy inicjatywa wzniesienia pomnika pojawiła się tuż po wojnie, w 1945 r. Władze radzieckie nie były przychylne powstaniu pomnika ani też żadnej innej formie upamiętnienia tragedii. Wynikało to z podjętej wówczas w Związku Radzieckim kampanii antysemickiej pod hasłem „walki z kosmopolityzmem". Zacieranie w przestrzeni publicznej pamięci o tragedii było polityczną strategią zapomnienia, dlatego władze zadecydowały o budowie wału ochronnego i składowiska odpadów z cegielni; miały również zamiar stworzenia w wąwozie parku, boisk oraz miejsc odpoczynku. Podczas prac budowlanych wokół wąwozu nie spełniono wymogów bezpieczeństwa. Doprowadziło to do zniszczenia wału ochronnego z odpadów cegły, co spowodowało wylanie fali błota na najbliższą miejscowość, Kureniw-

[38] Medwedowska, *Holokost w Ukraini*, s. 93.

[39] Wołowik, *Memorialnyje miesta Charkowskogo Cholokosta.*

[40] *Tragedia Babynogo Jaru*, http://www.babiyyar.com.ua/index.php/history/tragedy (dostęp 22 VII 2017 r.).

kę. Według oficjalnych danych zginęło kilkaset osób. W latach sześćdziesiątych przez wąwóz została poprowadzona droga, powstały tam także bloki mieszkalne i budynek telewizji[41].

Pierwsze upamiętnienie ofiar Zagłady w Babim Jarze nastąpiło w 1966 r., kiedy umieszczono w tym miejscu obelisk z granitu. Nie było na nim wzmianki o zamordowanych Żydach, ale o „spokojnych obywatelach radzieckich zamordowanych przez nazistów". W 1976 r. powstał pomnik w tej części wąwozu, gdzie nie były dokonywane zbrodnie. Pomnik nie zawierał żadnych informacji o Zagładzie, lecz jedynie napis: „radzieckim obywatelom oraz jeńcom, żołnierzom i oficerom Armii Radzieckiej rozstrzelanym przez faszystów w Babim Jarze". Dopiero po rozpadzie Związku Radzieckiego w 1991 r. w Babim Jarze powstał pomnik „Menora", na którym po raz pierwszy pojawiła się informacja o ofiarach Zagłady. Oprócz tego w 2011 r. odsłonięto pomnik „Droga Śmierci". Na tablicy pamiątkowej pomnika zaznaczono: „Tu zaczyna się Droga Śmierci, którą 29 września 1941 r. okupanci faszyści gnali Żydów do rozstrzelania w Babim Jarze"[42].

W związku z tym, że w Babim Jarze zabijano przedstawicieli różnych grup społecznych, narodowych i etnicznych, powstały tam różne formy upamiętnienia. Wśród pomników znajdują się m.in.: pomnik działaczki radzieckiego podziemia Tetiany Markus, pisarki i członkini OUN Oleny Telidze, drewniany krzyż oraz tablica ku czci ukraińskich nacjonalistów, pomnik upamiętniający zamordowanych Romów, krzyż i tablica poświęcona prawosławnym działaczom religijnym, pomniki więźniów niemieckiego obozu syreckiego, kijowskich piłkarzy, rozstrzelanych dzieci, pomnik ofiar tragedii kureniwskiej, trzy mogiły z krzyżami. Władze nie regulowały procesu powstania obelisków, co odzwierciedla brak planu upamiętnienia tego miejsca[43].

Z inicjatywą budowy w Babim Jarze Centrum Kultury Żydów w 2001 r. wystąpił Joint. Władze ukraińskie wyraziły zgodę na realizację tego projektu, ale budowa Centrum wywołała ostrą dyskusję. W społeczności żydowskiej doszło do sporów. W opozycji do projektu Jointu powstał Komitet ds. Uczczenia Pamięci Ofiar Babiego Jaru. Budowę centrum w miejscu rozstrzelań skrytykowali naukowcy i przedstawiciele inteligencji żydowskiej: Witalij Nachmanowicz, Anatolij Podolskij, Michaił Gurwic, Walerij Dimszyc, Semen Głuzman, Josif Zisels i ukraińskiej – Myrosław Marynowycz, Ewgen Swerstiuk, Dmytro Zatonskij, Myrosław Popowycz, Iwan Dziuba. Opowiedzieli się za powstaniem instytucji, która upamiętniałaby nie tylko ofiary Zagłady, lecz także wszystkich zamor-

[41] Anna Medwedowska, *Memorializacja Holokostu w Ukraini protiahom druhoj połowyny XX st.*, „Panorama politologicznych studij" 2014 nr 12, s. 279; Stanisław Całyk, *Błoh historyka: 1961 rik. Kureniwska trahedia*, http://www.bbc.com/ukrainian/blogs/2016/03/160312_blog_history_tsalyk_kurenivka_ms (dostęp 10 VII 2017 r.).

[42] Na temat nieobecności terminu „Żydzi" w radzieckiej polityce pamięci zob. Władysław Gryniewicz, *Raskołotaja pamiat': Wtoraja mirowaja wojna w soznanii ukrainskogo obszczestwa*, „Nieprikosnowiennyj zapas" 2005, nr 2/3.

[43] Medwedowska, *Holokost w Ukraini*, s. 129.

dowanych. W związku z brakiem porozumienia Joint zrezygnował z udziału w projekcie[44].

Podczas obchodów 75. rocznicy tragedii w Babim Jarze 29 września 2016 r. została podpisana deklaracja o otwarciu w 2021 r. Centrum Pamięci o Holokauście Babi Jar. Petro Poroszenko poparł to przedsięwzięcie i wyraził zgodę na objęcie go patronatem. Projekt ma być sfinansowany przez przedstawicieli biznesu, organizacje społeczne i obywateli. Do inicjatywy dołączyły się rosyjskie i ukraińskie środowiska biznesowe – Pawieł Fuks, Michaił Fridman, German Han, Wiktor Pinczuk. Dyrektorami wykonawczymi projektu są Jana Barinowa i Marek Siwiec. W celu realizacji projektu wyłoniono komitet organizacyjny, do którego zostali zaproszeni badacze Karel Berkhoff, Christopher Dieckmann, Martin Dean, Kai Struve, Wiktorija Hiterer, Władysław Hrynewycz, Lew Drobiazko, Mychajło Kalnyckyj, Ołeksandr Kruhłow. Według dyrektorki wykonawczej Jany Barinowej, „na Ukrainie brakuje centrum będącego miejscem komunikacji, przez które Kijów i Ukraina przekazywałyby informacje dla obecnych i przyszłych pokoleń […]. Centrum powinno się stać nie tylko repozytorium wiedzy o wydarzeniach z przeszłości, lecz także miejscem międzynarodowego dialogu i zgody, dyskusji o tolerancji, sprawiedliwości, powagi i zrozumienia pomiędzy narodami i kulturami". Barinowa podkreśla również, że centrum będzie podejmowało kwestię winy i odpowiedzialności narodu ukraińskiego podczas Zagłady[45].

Kontrowersje dotyczące nazwy oraz wyboru miejsca budowy Centrum Pamięci wywołały dyskusję wśród badaczy. List otwarty skierowany do ekspertów został podpisany przez czołowych ukraińskich badaczy Zagłady oraz dziejów i kultury Żydów: Hennadija Boriaka, Maksyma Hona, Petra Dolhanowa, Natalię Zinewycz, Ołeha Kozeroda, Ołeksandra Majborodę, Iwana Monolatija, Witalija Nahmanowicza, Iwana Patrylaka, Anatolija Podolskiego, Olenę Stiażkinę, Oleha Surowcewa, Mychajłę Tiahlego, Ihora Turowa. Z jednej strony badacze wyrazili poparcie dla otwarcia Centrum Pamięci, z drugiej skrytykowali jego budowę na miejscu byłego cmentarza żydowskiego. Autorzy listu wyrazili pogląd, że koncepcja muzeum poświęconego Holokaustowi na Ukrainie powinna być realizowana w kontekście historii drugiej wojny światowej i Zagłady w Europie. W liście podkreślono również, iż muzeum Zagłady i muzeum Babi Jar powinny być osobnymi instytucjami. Upamiętnianie w Babim Jarze wyłącznie ekstermi-

[44] *Ibidem*, s. 130; Tomasz Stryjek, *Ukraina przed końcem historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014, s. 205–207.

[45] Jana Barinowa, *Babij Jar dołżen goworiť. O czom objazan rasskazat' Memorialnyj centr żertw Cholokosta*, https://focus.ua/opinions/365772/ (dostęp 6 VII 2017 r.). Na temat projektów upamiętnienia Babiego Jaru zob. Josif Zisels, *Otnoszenie k Cholokostu eto prowierka na jewropiejskost. O projektach memorializacyi prostranstwa Babijego Jara*, http://vaadua.org/http%3A//vaadua.org/news/iosif-zisels-o-proektah-memorializacii-prostranstva-babego-yara (dostęp 11 VII 2017 r.).

nacji Żydów może wywołać napięcia i konflikty w społeczeństwie ukraińskim[46]. Przewodniczący Rady Organizacji i Wspólnot Żydowskich Ukrainy „Waad" Josif Zisels nazwał projekt Centrum Pamięci paternalistycznym[47]. Z kolei Parlament Europejski w swoim oświadczeniu poparł inicjatywę stworzenia Centrum Pamięci o Zagładzie[48].

Obecnie udział władz w tym projekcie ogranicza się tylko do formalnego poparcia przedsięwzięcia. W sierpniu 2017 r. Ministerstwo Kultury podpisało memorandum z założoną z inicjatywy Ziselsa fundacją memorialną „Babi Jar" w sprawie budowy państwowego muzeum Babi Jar[49]. Angażując się w taki projekt, politycy chcą pokazać, że Ukraina uczestniczy w europejskim dyskursie pamięci o Zagładzie. W tworzenie takiego wizerunku aktywnie włączają się eksperci, naukowcy oraz współpracownicy spoza Ukrainy, w tym przedstawiciele diaspory ukraińskiej z różnych krajów i obcokrajowcy. Wspieranie tej inicjatywy upamiętnienia ofiar Holokaustu stoi w sprzeczności z polityką pamięci, jaką prowadzi UIPN.

Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej oficjalnie nie bierze udziału w opracowywaniu koncepcji centrum. Zmiana stosunku władz do upamiętniania Zagłady zmusiła dyrektora Instytutu Wołodymyra Wjatrowycza do reakcji. Chociaż UINP w swojej polityce historycznej nie poświęca dziejom i kulturze Żydów ani problematyce Zagłady na Ukrainie wiele uwagi, Wjatrowycz opowiada się za państwowym finansowaniem centrum i zajmuje negatywne stanowisko wobec udziału prywatnych inicjatyw w przygotowywaniu koncepcji ekspozycji[50]. Powstanie takiej instytucji jak Centrum Pamięci Zagłady w Babim Jarze wymaga od władz racjonalnej polityki dotyczącej opracowania koncepcji, która nie będzie wywoływała konfliktów, lecz przeciwnie – stworzy płaszczyznę porozumienia różnych dyskursów pamięci.

Upamiętnienie Zagłady w zachodnich obwodach Ukrainy jest zdecydowanie odmienne niż w innych regionach. Nie otrzymało silnego poparcia ani wśród władz, ani mieszkańców. Wynika to z panującego tam etnocentrycznego modelu

[46] *Muzej Babyn Jar. Widkrytyj lyst zasterezennia ukrajińskich istorykiw*, http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/28/149652/ (dostęp 6 VII 2017 r.).

[47] Josif Zisels, *Memorialnyj centr Cholokosta „Babij Jar" – projekt paternalistskij*, http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/polemics/art00166.html (dostęp 22 VII 2017 r.).

[48] *Oświadczenie pisemne w spawie upamiętniania ofiar Holocaustu i wsparcia dla utworzenia Centrum Pamięci o Holocauście Babi Jar*, http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=WDECL&reference=P8-DCL-2016-0136&format=PDF&language=PL (dostęp 22 VII 2017 r.).

[49] *Minkult zapustyw stworennia muzeju „Babyn Jar": pidpysały memorandum*, https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2287910-minkult-zapustiv-stvorenna-muzeu-babin-ar-pidpisali-memorandum.html (dostęp 23 VIII 2017 r.).

[50] *Wiatrowicz osudił stroitelstwo memoriała Cholokosta za russkie dien'gi*, https://gazeta.ua/ru/articles/kiev-life/_vyatrovich-osudil-stroitelstvo-memoriala-holokosta-za-russkie-dengi/788432 (dostęp 5 X 2018 r.).

pamięci historycznej, popularności poglądów nacjonalistycznych oraz znikomej wiedzy na temat Zagłady. W porównaniu z Charkowem czy Dnieprem lokalna społeczność żydowska nie ma wpływowej pozycji w życiu gospodarczym czy politycznym regionu. Mimo to dzięki staraniom miejscowych organizacji żydowskich powstały tam pomniki ofiar Zagłady.

W obwodzie wołyńskim w miejscowości Pryczyszyzna w okolicach Lucka w 1990 r. wzniesiono pomnik poświęcony ofiarom Zagłady. Jego budowa została sfinansowana przez zagraniczne organizacje żydowskie. Znajduje się on na miejscu wymordowania Żydów z Łucka i najbliższych wiosek. Na pomniku umieszczono napis: „Ofiarom faszystowskiego ludobójstwa". Obszar upamiętnienia jest ogrodzony, a prowadzący do pomnika chodnik biegnie przez teren kombinatu przetwórstwa buraków cukrowych[51].

Inicjatywy upamiętnienia ofiar Holokaustu na Wołyniu podejmowane są także w mniejszych miejscowościach. We Włodzimierzu Wołyńskim w kwietniu 2014 r. w miejscu byłego getta wybudowano pomnik ofiar Zagłady. Jego wzniesienie zaproponował przewodniczący żydowskiej społeczności miasta Wołodymyr Muzyczenko. Na pomniku wyrzeźbiono rodzinę żydowską oraz gwiazdę Dawida. Koszty pokryły organizacje niepaństwowe[52]. Z kolei we wsi Samary z inicjatywy nauczyciela Wołodymyra Onyszczuka w 2015 r. odsłonięto pomnik w miejscu rozstrzelania Żydów i Ukraińców[53].

Na Zakarpaciu we wsi Bilki w kwietniu 2016 r. odsłonięto pomnik ofiar Zagłady wzniesiony przy wsparciu finansowym rządu węgierskiego[54]. Z kolei w Użhorodzie pomnik ku czci rozstrzelanych Żydów powstał w październiku 2016 r. Obiekt znajduje się obok filharmonii (zajmującej budynek byłej synagogi) w centrum miasta. Miejsce upamiętnienia to mały placyk. Na nim została ułożona z kamienia gwiazda Dawida, w środku umieszczono obelisk. W sfinansowaniu budowy pomnika partycypowały organizacje niepaństwowe oraz władze Węgier[55]. Pasywność władz ukraińskich w spawie upamiętnienia Zagłady na Zakarpaciu wykorzystuje rząd węgierski, co świadczy o poważnym wpływie tego państwa wywieranym na ów region, i to nie tylko w sferze gospodarczej.

---

[51] *U Łucku wszanuwały pamiat' żetrw Holokostu*, http://voltv.com.ua/u-lutsku-vshanuvaly-pamyat-zhertv-holokostu/ (dostęp 17 VIII 2017 r.).

[52] *Na Wołyni widkryly pamiatnyk żertwam Holokostu*, https://www.volynnews.com/news/society/na-volyni-vidkryly-pamiatnyk-zhertvam-holokostu/ (dostęp 17 VIII 2017 r.).

[53] *U wołynskomu seli widkryly pamiatnyk żertwam Holokostu*, https://www.volynnews.com/news/society/u-volynskomu-seli-vidkryly-pamiatnyk-zhertvam-holokostu/ (dostęp 17 VIII 2017 r.).

[54] *U seli Bilky wstanowyly pamiatnyj znak żertwam Holokostu*, http://karpatnews.in.ua/news/117209-u-seli-bilky-vstanovyly-pamiatnyi-znak-zhertvam-holokostu.htm (dostęp 17 VIII 2017 r.).

[55] *Widkryto perwszyj na Zakarpatti pamiatnyk żertwam Holokostu*, http://tyachivnews.in.ua/novini/zakarpattya/11686-vdkrito-pershiy-na-zakarpatt-pamyatnik-zhertvam-Holokostu.html (dostęp 17 VIII 2017 r.).

W Iwano-Frankiwsku ofiary Zagłady upamiętnia tylko jeden pomnik, wzniesiony w 1964 r. na starym cmentarzu żydowskim, gdzie zabito Żydów. Znajduje się na nim napis: „W tym miejscu w latach 1941–1944 niemiecko-faszystowscy okupanci rozstrzelali powyżej 100 tys. radzieckich obywateli". Sam cmentarz jest zaniedbany, częściowo porasta go las. W Iwano-Frankiwsku w żaden sposób nie zaznaczono obszaru getta żydowskiego. Na budynku, w którym rezydowało Gestapo i w którym dokonywano egzekucji, nie ma tablicy upamiętniającej morderstwa ani innych znaków pamięci. W obwodzie tarnopolskim obelisk ofiar Zagłady powstał w 2000 r. w miejscowości Petryków. W tym miejscu rozstrzelano około 100 tys. osób, w tym Żydów. Obelisk powstał przy wsparciu mecenasów i miejscowych organizacji żydowskich. Tam również nie upamiętniono terenu byłego getta ani innych miejsc powiązanych z Zagładą.

W największym mieście zachodniej Ukrainy – Lwowie – upamiętnienie Zagłady ogranicza się do trzech pomników: granitowego kamienia na miejscu obozu janowskiego, pomnika poświęconego gettu lwowskiemu i znajdującego się obok pomnika ku czci ofiar Zagłady. Terytorium byłego getta również nie zostało oznaczone. Miejsc masowych mordów ludności w okolicach Lwowa, np. w lesie obok Lisienic, nie uporządkowano. Znajduje się tam tylko mały obelisk, natomiast samo miejsce porósł las[56]. W ostatnich latach we Lwowie organizacjom pozarządowym udało się nawiązać współpracę z władzami miejskimi w sprawie zachowania pamięci o miejscowych Żydach i ich tragicznym losie. W 2008 r. Centrum Historii Miejskiej Europy Środkowo-Wschodniej oraz władze miejskie zainicjowały projekt pod nazwą „Przestrzeń synagog". Miał on na celu upamiętnienie w centrum miasta miejsca synagogi Złota Róża, która została zniszczona przez nazistów w sierpniu 1941 r. Jego realizację sfinansowały Rada Miejska Lwowa, Niemieckie Towarzystwo Współpracy Międzynarodowej i Centrum Historii Miejskiej, wsparcia finansowego udzieliły również osoby prywatne. W ramach projektu przeprowadzono konserwację fundamentu synagogi i budynku szkoły religijnej bet ha-midrasz. W tym miejscu powstała także instalacja z płyt kamiennych, na których znajdują się teksty autorstwa znanych Żydów ze Lwowa, podkreślające ich związek emocjonalny z rodzinnym miastem. Na płytach rozmieszczono fotografie Lwowa z okresu międzywojennego. Uroczyste otwarcie odbyło się latem 2016 r. Centrum zaplanowało ponadto upamiętnienie miejsca, w którym znajdowała się Wielka Synagoga Postępowa[57].

Nowym i ciekawym pomysłem upamiętnienia miejsca Zagłady jest projekt „Ochrona i upamiętnienie miejsc masowych mordów Żydów Ukrainy", który powstał w 2010 r. z inicjatywy ks. Patricka Desbois'a, fundacji Yahad-In Unum oraz

[56] Więcej na ten temat upamiętnienia ofiar Holokaustu w zachodnich obwodach Ukrainy zob. Omer Bartov, *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine*, Princeton–Oxford: Princeton University Press, 2007. Por. Wylegała, (*Nie)pamięć na gruzach…*, s. 148–169.

[57] http://jewish.lviv.travel/uk/history/ (dostęp 13 VII 2017 r.).

Ukraińskiego Centrum Badań nad Zagładą przy wsparciu Jointu oraz Ministerstwa Spraw Zagranicznych Republiki Federalnej Niemiec. Był on realizowany w pięciu miejscowościach zachodnich obwodów: Bachowie, Kisielinie, Ostrożcu, Prochodzie i Rawie Ruskiej. Otwarcia wszystkich miejsc pamięci dokonano latem 2015 r. Ukraińskie Centrum Badań nad Zagładą zorganizowało w tych miasteczkach badania historyczne dotyczące dziejów i kultury ludności żydowskiej, opracowało treść napisów na obiektach memorialnych, mapy, wspomnienia, materiały fotograficzne i filmowe, a także założyło stronę internetową. Centrum przeprowadziło również wśród nauczycieli i uczniów seminaria na temat Zagłady[58]. Inicjatywa ta zaktywizowała badania na ten temat wśród nauczycieli innych miasteczek – Żółkwi, Stebnika, Drohobycza, Dubeczna, Łokaczów, Lublińca, Zabrodów, Brodów (obwód wołyński), Samarów, Hołobów, Magierowa, Dobratyńskich Nowin, Pawłowic[59].

W Równem w 2016 r. powstało stowarzyszenie Mnemonika, skupiające działalność na badaniach nad polityką pamięci i historią społeczną. W 2017 r. Mnemonika zadeklarowała realizację projektu „Kamienie pamięci". Autorem pomysłu jest niemiecki artysta Gunter Demning. Na kamieniu, który zostanie wmontowany w chodnik lub drogę, umieszczono imiona ofiar nazizmu. W państwach Unii Europejskiej w ten sposób upamiętniono ofiary Trzeciej Rzeszy – Żydów, Romów, przedstawicieli partii politycznych i wyznań religijnych. We współczesnej Ukrainie pierwsze takie formy upamiętnienia pojawiły się w 2009 r. w Perejasławiu Chmielnickim, gdzie „Kamienie pamięci" zostały wmontowane w chodnik przed budynkiem szkoły żydowskiej, gdzie zgromadzono Żydów przed eksterminacją[60]. W Równem „Kamienie pamięci" zostaną poświęcone Wołodymyrowi Myseczku, księdzu zamordowanemu 1944 r., Jakowowi Suchence – rozstrzelanemu za udział w ratowaniu Żydów, później odznaczonemu medalem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata. „Kamienie pamięci" uczczą również Jakowa i Rachelę Krulyków, ofiary Zagłady, Zuzannę Ginczankę – polską poetkę, zamordowaną przez nazistów w Krakowie w 1944 r., a przed wojną przez kilkanaście lat mieszkankę Równego. Upamiętnienie ofiar nazizmu w tym mieście w ramach projektu „Kamienie pamięci" jest finansowane ze środków towarzystwa Mnemonika oraz dzięki pomocy badaczki niemieckiej Jutty Lindekugel[61].

Upamiętnienia Zagłady w zachodnich obwodach Ukrainy mają formę pomników bądź obelisków. Organizacje niepaństwowe odgrywają główną rolę w ich powstaniu. Na Zakarpaciu widoczny jest duży wpływ rządu Węgier na fundowane tam pomniki ofiar Zagłady. W pamięci komunikatywnej większo-

[58] http://protecting-memory-ua.org (dostęp 6 VII 2017 r.).

[59] http://protecting-memory-ua.org/inshi-mistsevosti (dostęp 6 VII 2017 r.).

[60] Olena Snigur, *Kameni spotykannia*, http://www.umoloda.kiev.ua/number/1440/116/50680/ (dostęp 11 VII 2017 r.).

[61] *Siohodni u Riwnomu wstanowyły „kameni spotykannia" żertwam nacyzmu*, http://mnemonika.org.ua/2018/07/27/stolpersteine_rivne-2/ (dostęp 5 X 2018 r.).

ści mieszkańców tego regionu Holokaust jest zachowany fragmentarycznie[62]. Wynika to z polityki historycznej oraz braku wiedzy pokoleniowej o tamtych wydarzeniach.

Upamiętnienie zagłady Żydów na terenach niekontrolowanych przez władze współczesnej Ukrainy na Krymie oraz częściowo w obwodach donieckim i ługańskim jest nieco odmienne. Działania wojenne wpłynęły na zmianę praktyk komemoratywnych w odniesieniu do jej ofiar. Władze nieuznawanych republik Donieckiej i Ługańskiej włączają zagładę Żydów w narrację o wielkiej wojnie ojczyźnianej 1941–1945, w odróżnieniu od Ukrainy, gdzie temat Zagłady mieści się w narracji o drugiej wojnie światowej. Wynika to z naśladowania rosyjskiej polityki historycznej. W Doniecku pomnik ofiar Zagłady nie został zniszczony i znajduje się pod opieką władz miejskich. W 2016 r. tamtejsze Muzeum Wielkiej Wojny Ojczyźnianej zaprezentowało wystawę tematyczną dotycząca Holokaustu na Donbasie[63]. Przedstawiciele władzy tzw. Donieckiej Republiki Ludowej wykorzystują temat Zagłady w manipulacjach politycznych, szukając podobieństw między eksterminacją Żydów a operacją antyterrorystyczną armii ukraińskiej. Członek tzw. Ludowej Rady Republiki Donieckiej Aleksandr Miroszniczenko 27 stycznia 2016 r., podczas obchodów Dnia Pamięci Ofiar Zagłady, zaznaczył w przemówieniu, że „na Ukrainie odrodził się nazizm, a stosunek władz ukraińskich do narodu Donbasu jest porównywalny do Zagłady"[64]. Z kolei lider tzw. Ługańskiej Republiki Ludowej Ihor Płotnicki stwierdził: „już trzy lata walczymy przeciwko recydywie dżumy branżowej, która zaraziła Ukrainę […], staramy się uprzedzić […] nową Zagładę wobec ludności Donbasu"[65]. Taka polityka może doprowadzić do ukształtowania się negatywnego wizerunku Ukrainy i narodu ukraińskiego w pamięci zbiorowej mieszkańców tych regionów.

Po aneksji Krymu przez Federację Rosyjską w 2014 r. doszło tam do zmiany polityki pamięci. Zagłada została włączona do rosyjskiego dyskursu pamięci historycznej. W określaniu ofiar Holokaustu zaczęto posługiwać się obrazem zbiorowym, typowym dla radzieckiej polityki pamięci – „obywatele radzieccy", „ofiary faszystów", „patrioci ojczyzny", „mieszkańcy Krymu".

9 maja 2015 r. w miejscu nazistowskiego obozu koncentracyjnego Krasny we wsi Mirnoje, w okolicach Symferopola, władze okupacyjne Krymu otworzyły miejsce pamięci ofiar zbrodni nazistowskich. W latach drugiej wojny światowej mordowano tam przeważnie jeńców radzieckich, działaczy komunistycznych,

[62] Wylegała, (*Nie)pamięć na gruzach…*, s. 148–169.

[63] *Donieck pocztił pamiat' 80 tysiacz żertw Cholokosta w gody niemieckoj okupacyi Donbassa*, https://dan-news.info/obschestvo/doneck-pochtil-pamyat-80-tysyach-zhertv-xolokosta-v-gody-nemeckoj-okkupacii-donbassa.html (dostęp 13 VII 2017 r.).

[64] http://dnr-online.ru/v-donecke-proshyol-vecher-pamyati-zhertv-xolokosta/ (dostęp 13 VIII 2017 r.).

[65] *Obraszczenie gławy respubliki po sluczaju Dnia pamiati żertw Cholokosta*, https://lt-lnr.su/main/15079-obraschenie-glavy-respubliki-po-sluchayu-dnya-pamyati-zhertv-holokosta.html (dostęp 17 VIII 2017 r.).

czerwonych partyzantów i Żydów. Miejsce to zostało wybrane przez władze krymskie na obchody Międzynarodowego Dnia Pamięci Ofiar Zagłady 27 stycznia 2017 r.[66]

Podczas upamiętniania ofiar agresji Rzeszy Niemieckiej na Związek Radziecki 22 czerwca 2015 r. w miejscu rozstrzelania Żydów i Krymczaków[67] pod Symferopolem, władze zadeklarowały stworzenie obok pomnika ofiar Zagłady nowego obiektu. Będzie to zespół pomników składający się z kamieni pochodzących z różnych miast, które mają ważne znaczenie w polityce pamięci współczesnej Federacji Rosyjskiej. Kamienie zostaną przywiezione z placu Czerwonego w Moskwie, z Sankt Petersburga jako drugiej stolicy Rosji, z miasta Wan, gdzie dokonano rzezi Ormian, z miejsca pamięci Góra Sapun obok Sewastopola, która była terenem walk z wojskami Trzeciej Rzeszy podczas drugiej wojny światowej. Pomnik uzupełni również fragment ściany z budynku związków zawodowych z Odessy, gdzie w maju 2014 r. w czasie zamieszek proukraińskich i prorosyjskich aktywistów zginęły na skutek pożaru 32 osoby; część z nich miała obywatelstwo Rosji i Naddniestrza[68]. Projekt na razie nie jest realizowany. Inicjatywa ufundowania takiego upamiętnienia świadczy nie tylko o pragnieniu uczczenia ofiar Zagłady, lecz także o kształtowaniu w polityce historycznej Rosji nowej koncepcji, w jaki sposób należy zachowywać pamięć o Holokauście.

Część społeczności żydowskiej w Sewastopolu 10 lipca 2017 r. osobno zorganizowała uroczystości ku czci ofiar Zagłady przy pomniku Ofiar Holokaustu, który powstał jeszcze przed okupacją rosyjską[69]. W odróżnieniu od obchodów Międzynarodowego Dnia Pamięci Ofiar Zagłady z 27 stycznia tegoż roku, udział wzięli w nich tylko przedstawiciele niższego szczebla władz lokalnych[70]. Świadczy to o rozłamie w społeczności żydowskiej na Krymie na tle polityki historycznej wobec Zagłady. Powstanie nowego upamiętnienia Zagłady oraz ignoro-

[66] *W pamiat' o żertwach Cholokosta*, http://simgov.ru/press/government/2066/ (dostęp 14 VII 2017 r.).

[67] Krymczacy – grupa etniczna pochodzenia żydowskiego mieszkająca na Krymie, w Ukrainie, Rosji, Izraelu, Stanach Zjednoczonych. Termin powstał w XIX w. w celu określenia tureckojęzycznych (krymsko-tatarskojęzycznych) grup wyznania mojżeszowego. Przyjęto je odróżniać od Karaimów i Żydów. Na 2007 r. mieszkało na Krymie 204 Krymczaków (Michaił Kiziłow, *Krymczaki: sowremennoje sostojanie obszczziny*, „Ejwroazjackij jewrejskij jeżegodnik" 2008, nr 5768, https://web.archive.org/web/20151017142435/http://library.eajc.org/page70/news13498, dostęp 10 VIII 2017 r.).

[68] *Pod Simferopolem wozwiedut memoriał w pamiat' żertw genocyda*, https://crimea.ria.ru/society/20150622/1100301857.html (dostęp 14 VII 2017 r.).

[69] Miejsce pamięci zostało otwarte 2003 r. i składa się z pomnika w formie gwiazdy Dawida z wbudowaną menorą i ściany z napisem po rosyjsku i hebrajsku: „Pamięci ofiar Holokaustu. 4200 Żydom i Krymczakom rozstrzelanym przez hitlerowców 12 lipca 1942 r." (*Pamiatnik żertwam Cholokosta w Sewastopole*, http://sevgid.ru/monuments/holocaust.htm, dostęp 14 VII 2017 r.).

[70] *W Sewastopole pocztili pamiat' żertw Cholokosta*, http://nts-tv.com/rubriki/istoriya_sevastopolya/18516/19344/ (dostęp 14 VII 2017 r.).

wanie przez wyższe władze udziału w obchodach Dnia Pamięci w Sewastopolu potwierdzają, że władze rosyjskie będą wprowadzać dalsze zmiany w polityce historycznej na Krymie.

Pamięć o Zagładzie w tekście

Pamięć o Zagładzie na Ukrainie obecna jest także w tekstach naukowych i literackich[71]. Publikacje poświęcone Holokaustowi zaczęły się ukazywać w latach dziewięćdziesiątych. Pierwszymi badaczami tego tematu byli: Ster Jelisawiecki, Jurij Lachowicki, Ołeksandr Kruhłow, Anatolij Podolskij, Feliks Lewitas, Jakow Chonigsman (Jakub Honigsman)[72]. W pierwszej dekadzie XXI w. ukazały się opracowania Żanny Kowby, Ołeksija Gonczarenki, Fainy Winokurowej, Mychajły Tiahłego, Maksyma Hona[73]. W ostatnich latach tematykę Zagłady podjęli również młodzi badacze: Jurij Radczenko, Ołeksandr Dawletow, Anna Medwedowska[74].

Periodyki naukowe dotyczące Zagłady publikowane są na Ukrainie przez instytucje niepaństwowe. Instytut „Tkuma" wydaje czasopismo „Problemy Historii Zagłady"[75], z kolei Ukraińskie Centrum Badań nad Zagładą – czasopismo

[71] Na temat historiografii Zagłady na Ukrainie zob. Abakunowa, *Obecny stan badań nad Zagładą na Ukrainie*, s. 893–915.

[72] Ster Jelisawietski, *Berdiczewskaja tragedia*, Kijew: Akademija Nauk Ukrainy, 1991; Jurij Lachowickij, *Poprannaja mezuza. Kniga Drobickogo Jara*, Charkow: Osnowa, 1991; Jakow Chonigsman, *Katastrofa jewrejstwa Zapadnoj Ukrainy*, Lwow: Lwowskoje Obszczestwo Jewriejskoj Kultury im. Szolom Alejchema, 1993 (wydanie polskie: Jakub Honigsman, *Zagłada Żydów lwowskich*, tłum. i oprac. Adam Redzik, Warszawa: ŻIH, 2007); Aleksandr Krugłow, Jurij Lachowickij, *Jewrejskij genocyd na Ukrainie w period okupacyi w nemeckoj dokumantalistike 1941–1944*, Charkow–Jerusalim: Izdatelstwo „Bensiach", 1995; Aleksandr Krugłow, *Katastrofa ukrainskogo jewrejstwa 1941–1944*, Charkow: Karawella, 2001; *idem*, *Chronika Cholokosta w Ukrainie. 1941–1944*, Zaporożie: Premier, 2004; Anatolij Podolskij, „Nacystskyj genocyd szczodo jewrejiw Ukrainy (1941–1944)", rozprawa doktorska, Kyjiw 1996; Feliks Lewitas, „Ewreji Ukrajiny w roky Druhoji switowoj wijny", rozprawa doktorska, Kyjiw 1997.

[73] Żanna Kowba, *Ludianist u bezodni pekła. Powedinka miscewoho naselennia Schidnoji Halyczyny w roku ostatocznoho rozwiazannia ewrejskoho pytannia*, Kyjiw: Duch i Litera, 1998; Ołeksij Honczarenko, „Holokost na terrytorii Kyjiwsiny, zahalni osobływosti ta regionalni osobływosti", rozprawa doktorska, Czerkasy 2005; Faina Winokurowa, *Jewrei Winniczyny w pieriod Wtoroj mirowoj wojny: małoizwestnyje dokumienty i matieriały*, Winnica: Anteks, 2000; Michaił Tiagłyj, *Cholokost w Krymu: dokumientalnyje swidetelstwa o genocydie Jewrejew Kryma w pieriod nacystskoj okupacyi Ukrainy*, Simferopol: BETs „Hesed Shimon", 2002; Maksym Hon, *Holokost na Riwnenszini (dokumenty i materiały)*, Dnipropetrowśk: Centr „Tkuma", 2004.

[74] Jurij Radczenko, „Nacystskyj henocyd ewrejskoho naselennia Ukrajiny na terytorii pryfrontowoj zony (1941–1943)", rozprawa doktorska, Charkiw 2012; Ołeksandr Dawletow, *Pidhotowka „pokolinnia wowkiw": Wyszkil majbutnich wykonawciw Holokostu (Narysy mołodiżnoji polityky NSDAP u 1922–1939)*, Dnipro: Instytut „Tkuma", 2015; Anna Medwedowska, „Holokost w Ukraini w suspilnij dumci kincia XX – poczatku XXI st.", rozprawa doktorska, Dnipro 2016.

[75] „Problemy istorii Holokostu" z lat 2002–2017.

„Zagłada i Współczesność. Badania na Ukrainie i na świecie”[76]. W państwowych czasopismach naukowych temat Zagłady nie jest szeroko reprezentowany[77].

Wydawnictwo Duch i Litera z Kijowa opublikowało w ostatnich latach kilka pozycji książkowych dotyczących Zagłady. Między innymi w 2015 r. wydano *Szoa w Ukrajini: istoria, swidczennia, uwicznennia* (Szoa w Ukrainie: historia, świadectwa, upamiętnienia) w tłumaczeniu Natalii Komarowej[78], w następnym roku ukazał się tom *Babyn Jar: Istoria i pamiat* (Babi Jar: historia i pamięć) pod redakcją Władysława Hrynewycza[79]. Temat Zagłady w literaturze pięknej jest w zasadzie nieobecny. W 2008 r. została wydana powieść reżysera filmowego Mykoły Maszenki „Żydowskie dziecko” poświęcona losowi Idy Fridman, ocalonej z Babiego Jaru – uratowanej przez ukraińską rodzinę i niemieckiego oficera[80]. Temat Zagłady został poruszony do pewnego stopnia przez Jurija Winnyczuka. W 2012 r. we Lwowie odbyła się promocja jego powieści *Tango smierti*[81], która opowiada o przyjaźni Żyda, Polaka, Ukraińca i Niemca we Lwowie w okresie międzywojennym i w latach drugiej wojny światowej. Autor kreuje w niej wyidealizowany mit stosunków etnicznych panujących w mieście, pomijając konflikty i napięcia występujące tam między Żydami, Polakami i Ukraińcami. Z kolei pogrom żydowski w lipcu 1941 r. opisuje w sposób karykaturalny[82].

W ostatnich latach ukazały się tłumaczenia na język ukraiński kilku obcojęzycznych utworów literackich o Zagładzie. W 2015 r. wydano powieść Krystyny Chiger i Daniela Paisnera *Dziewczynka w zielonym sweterku* w tłumaczeniu Wiry Nazarenko[83]. Natalia Rymska przetłumaczyła opowiadanie Idy Fink *Podróż*, wydane w 2017 r. we Lwowie[84]. W tym samym roku ukazały się książki Johna Boyne’a *Chłopiec w pasiastej piżamie* w tłumaczeniu Wiktora Szowkuna[85]

[76] „Holokost i suczasnist. Studji w Ukrajini i switi” z lat 2005–2017.

[77] Abakunowa, *Obecny stan badań nad Zagładą na Ukrainie*, s. 907.

[78] *Szoa w Ukrajini: istorija, swidczennia, uwicznennia*, red. Ray Brandon, Wendy Lower, Kyjiw: Duch i Litera, 2015.

[79] *Babyn Jar. Istorija i pamiat’*, red. Władysław Hrynewycz, Paul Robert Magosci, Kyjiw: Duch i Litera, 2016.

[80] Iryna Zacharczuk, *Babyn Jar w chudożnij literaturi* [w:] *ibidem*, s. 248. Mykoła Maszenko wyreżyserował takie filmy, jak *Komisary* (1969), *Jak hartuwałasja stal* (1973).

[81] Jurij Wynnyczuk, *Tango smerti*, Charkiw: Folio, 2012.

[82] Ihor Kotyk, *„Tango smerti” jak zagroza derzawnij bezpeci*, http://litakcent.com/2012/11/22/tango-smerti-jak-zahroza-derzhavnij-bezpeci/ (dostęp 19 VIII 2017 r.). Por. Jewgen Stasinewycz, *Pewno, najkraszczyj roman ostannich rokiw*, http://litakcent.com/2012/09/27/pevno-najkraschyj-roman-ostannih-rokiv/ (dostęp 19 VIII 2017 r.).

[83] Krystyna Chiger, Daniel Pejsner, *Diwczynka w zelenomu swetri: zyttia u moroci Holokostu*, tłum. Wira Nazarenko, Kyjiw: Krajna Mrij, 2015.

[84] Ida Fink, *Podoroż*, tłum. Natalia Rymska, Lwiw: Wydawnictwo Starogo Lewa, 2017; Natalia Rymska, *Podoroż Idy Fink nacze stysnena prużyna*, https://starylev.com.ua/news/natalka-rymska-podorozh-idy-fink-nache-stysnena-pruzhyna (dostęp 19 VIII 2017 r.).

[85] Dżon Bojn, *Chłopec u smugastij piżami*, tłum. Wiktor Szowkun, Lwiw: Wydawnyctwo Starogo Lewa, 2017.

oraz autorstwa Piotra Głuchowskiego i Marcina Kowalskiego *Apte. Powieść niedokończona* w tłumaczeniu Jegora Wradija[86]. W latach dziewięćdziesiątych kilku poetów napisało wiersze na temat Zagłady, m.in. Jurij Kapłan poemat *Babyn Jar* oraz wiersz *Awtoportret* i Dmytro Pałamarczuk wiersz *Widłunnja Babynoho Jara* (Echa Babiego Jaru)[87]. W 2017 r. wydawnictwo Duch i Litera wydało zbiór poezji o tragicznych wydarzeniach w Babim Jarze autorstwa Marianny Kijanowskiej[88]. Publikowanie książek dotyczących Zagłady świadczy o dokonujących się stopniowo w społeczeństwie ukraińskim zmianach w rozumieniu tego zjawiska.

Pamięć o Zagładzie w filmie, teatrze, malarstwie, fotografii i muzyce

Pamięć o zagładzie Żydów na Ukrainie jest zachowywana również w kinie, teatrze i fotografii. Filmów poświęconych temu zagadnieniu powstało niewiele, a większość z nich stanowią produkcje dokumentalne. W 1991 r. ukazał się jeden z pierwszych filmów dokumentalnych, *Babij Jar. Prawda o tragedii*, w reżyserii Wołodymyra Heorhijenki; autorem scenariusza był Ołeksandr Szlajen. W następnym roku na ekrany wszedł kolejny film Heorhijenki „Kobiety z ulicy Babi Jar". W 1994 r. w prywatnym studiu filmowym „Studio D" w Czerniowcach stworzono film dokumentalny autorstwa Borysa Dratwy „Współczucie", a w 1996 r. film *Czernowitz*, poświęcony pamięci zagłady Żydów na Bukowinie[89]. Film fabularny o Zagładzie pt. *Babyn Jar*, w reżyserii Mykoły Zasejewa-Rudenki i Kseni Kowalowej, powstał w 2002 r. dzięki współpracy dwóch studiów filmowych – „AB-TV" i studia im. Dowżenki oraz wsparciu finansowemu Wadima Rabinowicza[90]. W 2004 r. Ołeksandr Czajka zrealizował film dokumentalny „Babi Jar"[91]. W 2005 r. w studiu telewizyjnym we Włodzimierzu Wołyńskim nakręcono film dokumentalny *Płacz, mamo*. Autorami filmu poświęconego zagładzie Żydów w samym mieście i na Wołyniu byli miejscowi historycy Wołodymyr Muzyczenko i Ołeksandr Sinkewycz[92]. W tym samym roku wszedł na ekrany film dokumentny „Zagłada na Ukrainie", stworzony przez Centrum Badań nad

[86] Piotr Głuchowskyj, Martin Kowalskyj, *Apte. Niezakinczena powist*, tłum. Jegor Wradij, Dnipro: Instytut „Tkuma", 2017.

[87] Zacharczuk, *Babyn Jar w chudożnij literaturi*, s. 246–248.

[88] Marianna Kijanowska, *Babyn Jar. Hołosamy*, Kyjiw: Duch i Litera, 2017.

[89] *Babij Jar – prawda o tragedii* (1991), *Żenszczziny s ulicy Babij Jar* (1992), *Soczuwstwie* (1994), *Czernowitz* (1996), http://db.yadvashem.org/films/search.html?language=en (dostęp 19 VIII 2018 r.).

[90] *W pamiat' o pogibszych w Bab'em Jaru*, https://old.newsnetwork.tv/movie/1228/ (dostęp 23 VIII 2017 r.).

[91] Karel Berkhoff, *Babyn Jar w kino* [w:] *Babyn Jar. Istorija i pamiat'*, s. 273.

[92] Switłana Fedoniuk, *Ukrainci ta ewreji bez stereotypiw*, https://www.volynnews.com/news/society/ukrayintsi-ta-yevreyi-bez-stereotypiv/ (dostęp 14 I 2018 r.).

Zagładą „Tkuma" oraz studio „Alef" w Dniepropietrowsku[93]. W 2006 r. w Pierwszym Zachodnioukraińskim Studiu Filmów Żydowskich funkcjonującym przy fundacji Hesed Arie powstał film dokumentalny *Dwa tango*, poświęcony zagładzie Żydów we Lwowie. Autorami filmu są Wadim Tader i Ada Dianowa. Wsparcia udzieliły fundacja Hesed Arie oraz Joint[94]. Fundacja Wiktora Pinczuka wraz ze Stevenem Spielbergiem zainicjowali powstanie w 2006 r. filmu „Nazwij swoje imię", w reżyserii Serhija Bukowskiego. Dzieło to jest oparte na opowiadaniach świadków o Zagładzie na Ukrainie[95]. W 2011 r. W Pierwszym Zachodnioukraińskim Studiu Filmów Żydowskich nakręcono film dokumentalny „Janina Hescheles. Powrót", poświęcony ocalałej z obozu janowskiego lwowiance Janinie Hescheles, która przeżyła Zagładę. Film powstał przy wsparciu Jointu i fundacji Hesed Arie ze Lwowa. Zrealizowali go Wadim Tader i Ada Dianowa[96]. Państwowa Agencja Ukrainy do spraw Kinematografii w 2015 r. zapewniła finansowanie filmu dokumentalnego „Egzamin z ludzkości" w reżyserii Ołeksandra Szapiro. Jego premiera odbyła się 27 stycznia 2017 r. podczas obchodów Międzynarodowego Dnia Pamięci Ofiar Zagłady. Film przedstawia wspomnienia osób, które przeżyły Zagładę w obwodzie winnickim[97]. W tym samym roku wszedł na ekrany film dokumentalny Wołodymyra Kaczura „Ołeksandra Szuleżko – los sprawiedliwej"[98]. Z kolei we wrześniu 2016 r. w Równem odbyła się premiera filmu „Rozstrzelane miasto". Obraz opowiadający o tragicznych wydarzeniach, które rozegrały się w tym mieście w latach 1941–1943, został stworzony przez stowarzyszenie Mnemonika przy wsparciu finansowym Fundacji im. Róży Luksemburg[99]. W 2016 r. z okazji 75. rocznicy zbrodni w Babim Jarze Tetiana Baryszpoł nakręciła na zlecenie kanału telewizyjnego Kultura film dokumentalny „Widmo Babiego Jaru", oparty na wypowiedziach historyków. W odróżnieniu od innych dzieł film podkreśla wieloetniczny obraz ofiar Babiego Jaru[100]. Z kolei kanał telewizyjny STB stworzył pięcioodcinkową serię krótkich (10-minutowych) filmów dokumentalnych zatytułowaną „Babi Jar. Żywe". W każdym odcinku swoje

[93] *Holokost w Ukraini*: 1. *Nakanunie katastrofy*, 2. *Nikohda bolsze*, http://db.yadvashem.org/films/item.html?language=en&itemId=6852119 (dostęp 16 I 2018 r.).

[94] *Dwa tango*, https://www.youtube.com/watch?v=2Z_yflP85cY (dostęp 15 I 2018 r.).

[95] *Nazowi swojo imia*, http://pinchukfund.org/ru/projects/14897/ (dostęp 22 VII 2018 r.).

[96] *Yanina Hasheles – Return*, http://db.yadvashem.org/films/item.html?language=en&itemId=9989211 (dostęp 16 I 2018 r.).

[97] *Wyrobnystwo filmu Ołeksandra Szapiro „Ispyt na ludianist"*, http://dergkino.gov.ua/ru/news/show/687/virobnitstvo_filmu_oleksandra_shapiro_ispit_na_lyudyanist_rozpochato.html (dostęp 17 VII 2017 r.).

[98] Film dokumentalny *Ołeksandra Szuleżko – dola prawednyci*, https://www.youtube.com/watch?v=bgiDvOjQ7HY (dostęp 14 I 2018 r.).

[99] *Prezentacija dokumentalnoho filmu „Rozstrilane misto"*, http://mnemonika.org.ua/2016/09/11/presentation_film/ (dostęp 11 VII 2017 r.).

[100] *„UA: Perszyj" i „Kultura" pokazut premieru filmu „Prymara Babynoho Jaru"*, http://stv.detector.media/kontent/movlennya/uapershiy_i_kultura_pokazhut_premeru_filmu_primara_babinogo_yaru/ (dostęp 12 I 2018 r.).

wspomnienia snuje Michaił Sedek, który przeżył masakrę w Babim Jarze. Film dokumentalny izraelskiego reżysera Borysa Mafcyra „Zezwalamy wam umrzeć" został pokazany latem 2017 r. Opowiada o zagładzie Żydów na terenach byłego Związku Radzieckiego, w tym Ukrainy[101].

W ostatnich latach temat Zagłady pojawił się również w teatrze. Spektakle dotyczące tragedii narodu żydowskiego są wystawiane wyłącznie w teatrach niepaństwowych. Jak dotąd państwo nie stworzyło żadnego programu finansowania ich działalności. Ze względu na brak własnych utworów dramatycznych o tej tematyce reżyserzy wykorzystują polskie dramaty współczesne, dostosowując je do miejscowego kontekstu. W Drohobyczu w 2010 r. na scenie teatru studenckiego Alter wystawiono *Umarłą klasę* Tadeusza Kantora w reżyserii Adrija Jurkewycza. W spektaklu bezpośrednio nie wspominano o Zagładzie, ale temat ten odczytuje się w sposób metaforyczny. W 2014 r. we Lwowie na Pierwszej Scenie Dramaturgii Współczesnej „Drama.UA" odbyło się czytanie performatywne sztuki *Burmistrz* Małgorzaty Sikorskiej-Miszczuk w reżyserii Antona Romanowa. Reżyser zorganizował czytanie w kontekście pogromu we Lwowie dokonanego w lipcu 1941 r. Po raz pierwszy w lwowskich kręgach teatralnych po występie przeprowadzono dyskusję, która dotyczyła odpowiedzialności ludności ukraińskiej za pogrom. Niestety, wzięło w niej udział tylko małe grono intelektualistów i publiczności[102]. W maju 2016 r. na scenie Centrum Nauki i Sztuk DIYA w Kijowie aktorzy z grupy teatralnej Hlam zaprezentowali spektakl *Nasza klasa* autorstwa Tadeusza Słobodzianka w reżyserii Serhija Perekresta. Zgodnie ze słowami reżysera „*Nasza klasa* to spotkanie z samym sobą, możliwość zobaczenia swojego strachu przez grę aktorów"[103].

Gorącą dyskusję wywołał spektakl o prowokacyjnej nazwie *Holokost Kabare*, wystawiony na jednej z kijowskich scen w kwietniu 2017 r., a przygotowany przez reżysera Illię Moszyckiego oraz ekipę artystów z Sankt Petersburga na podstawie sztuki *Sąd nad Iwanem Demianiukiem* Jonathana Garfinkela*. Holokost Kabare* został stworzony zgodnie z koncepcją teatru epickiego Bertolda Brechta. Sztuka powstała na kanwie prawdziwego przebiegu procesu sądowego nad Ukraińcem Iwanem Demianiukiem. Od lat osiemdziesiątych był on kilkukrotnie oskarżany przez sąd w Izraelu i Niemczech o zbrodnie dokonane podczas drugiej wojny światowej, m.in. pełnienie obowiązków strażnika SS w nazistowskich

[101] *W Kijewie pokazut film Borisa Mafcyra o Cholokostie w SSSR*, http://jewishnews.com.ua/ru/publication/b_kieve_pokazhut_filym_borisa_maftsira_o_holokoste_v_sssr (dostęp 17 VII 2017 r.).

[102] Zob. wywiad Jurka Lewczuka z reżyserem Antonem Romanowym, *Zaraz nam duże ważko pryznatysia szczo my takoż buły katamy*, http://ylevchyk.blogspot.com/2014/11/blog-post.htm (dostęp 17 VII 2017 r.).

[103] *W Kijewie pokażut spektakl o sobytiach w Polsze wremion Wtoroj mirowoj wojny*, https://lb.ua/culture/2016/05/05/334555_kieve_pokazhut_spektakl_sobitiyah.html (dostęp 17 VII 2017 r.). Por. recenzja spektaklu: Anastasia Gajszenec, *Mertwyj klas*, https://lb.ua/culture/2016/05/19/335459_mertviy_klas.html (dostęp 17 VII 2017 r.).

obozach Trawniki i Sobibór[104]. Dramatopisarz zadaje dość drastyczne pytania: Kim jest Demianiuk – katem czy ofiarą? Co jest trudniejsze – ukaranie mordercy czy osoby niewinnej? Jeszcze przed premierą na spektakl ostro zareagowały miejscowe władze i przedstawiciele społeczności żydowskiej. Negatywną opinię wyraził główny rabin Kijowa Mosze Asan, domagając się odwołania premiery. Władze, upatrując w spektaklu prowokację polityczną ze strony Rosji, również dążyły nieoficjalnymi kanałami do jej odwołania. Podjęto w ten sposób próbę nałożenia cenzury politycznej i ograniczenia wolności słowa. Sali nie zgodziły się udostępnić Bel-Etage oraz Centrum Teatralne im. Lesia Kurbasa. Ostatecznie spektakl został pokazany w małej przestrzeni teatralnej 32 Vozdvizhenka Arts House[105].

Zagładzie poświęcali swoje utwory również malarze oraz przedstawiciele sztuk plastycznych. Isaak Tartakowski namalował kilka obrazów na ten temat: „Łzy Babiego Jaru", „Ostatnia droga", „Jeńcy żydowscy". Pamięć ofiar Babiego Jaru czczą takie dzieła, jak obrazy Stefana-Arpada Madiara, Hernadija (Hermana) Hołda i Olgi Petrowej pod takim samym tytułem – *Babyn Jar* oraz Tetiany Iliny *Jar*. Zbrodnię w Babim Jarze upamiętnili również emigranci z Ukrainy, mieszkający obecnie w Stanach Zjednoczonych – Michaił Turowskij i Mojsel Glezer. W 2002 r. Ada Rybaczuk i Wołodymyr Melnyczenko przedstawili publiczności gobelin „Kiedy wali się świat. Babi Jar". W Kijowie w 2016 r. muzeum Szaloma Alejchema zorganizowało wystawę pod tytułem „Babi Jar w pamięci pokoleń". Zaprezentowano tam dzieła takich malarzy, jak Michaił Turowskij, Jakim Lewicz, Stefan-Arpad Madiar, Albert Feldman, Henadij Huthartc[106].

Pamięć o Zagładzie jest również reprezentowana w postaci wystaw fotograficznych[107]. W 2011 r. z inicjatywy ks. Patricka Desbois'a odbyła się wystawa „Holokaust od kul", zorganizowana przy wsparciu fundacji Wiktora Pinczuka. Składała się z fotografii, relacji świadków oraz artefaktów dotyczących historii Zagłady na terenach Ukrainy, a pokazano ją w dużych miastach: Kijowie, Char-

[104] Więcej na temat Iwana Demianiuka zob.: Yoram Sheftel, *The Demjanjuk Affair: The Rise and Fall of a Show-Trial*, London: Viktor Gollancz, 1994; Sergei Kudriashov, *Ordinary Collaborators: The Case of the Travniki Guards* [w:] *Russia War, Peace and Diplomacy Essays in Honour of John Erickson*, red. Ljubica Erickson, Mark Erickson, London: Weidenfeld & Nicolson, 2007; Marta Onufriw, *Neuperedżenyj poglad na sprawu I. Demijanuka*, http://www.pravda.com.ua/articles/2009/03/26/3832845/ (dostęp 17 VII 2017 r.).

[105] Anastasia Gajszenec, *„Holokost kabare": na meżi politycznoho*, https://lb.ua/culture/2017/05/02/365353_Holokost_kabare_mezhi.html (dostęp 17 VII 2017 r.); Diana Kuryszko, *Wiazeń czy kat*, http://www.bbc.com/ukrainian/features-39514483 (dostęp 17 VII 2017 r.).

[106] Iryna Klimowa, *Babyn Jar u skulpturi ta żywopysi* [w:] *Babyn Jar. Istorija i pamiat'*, s. 288–291.

[107] Na temat wpływu fotografii na postpamięć zob.: Marianne Hirsz, *Surviving Images. Holocaust Photographs and the Work of Postmemory*, „The Yale Jurnal of Criticism" 2001, t. 14, nr 1, s. 5–37.

kowie i Dnieprze[108]. Tematykę eksterminacji Żydów uwzględniono także na wystawie fotograficznej „Ukraińska Druga światowa" urządzonej przez Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej i Centrum Ruchu Wyzwoleńczego we wrześniu 2015 r.[109] Rok później w Muzeum Historii Kijowa odbyła się wystawa fotograficzna „Babi Jar: pamięć na tle historii". Projekt został zrealizowany przy udziale kilku instytucji – Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej, Komitetu Obywatelskiego ds. Poszanowania Pamięci Ofiar Babiego Jaru oraz Wszechukraińskiej Rady Żydowskiej. Autorem i kuratorem wystawy jest Witalij Nachmanowicz. W sieci jest dostępna wirtualna wycieczka po wystawie. Projekt składa się z dużej kolekcji fotografii i filmów pochodzących z różnych archiwów. Materiały są uzupełnione informacjami historycznymi o wydarzeniach w Babim Jarze i Kijowie w różnych okresach[110]. Również w 2016 r. zainaugurowano kolejną wystawę – „Przeciw zapomnieniu", włosko-niemieckiego fotografa Luigiego Toscano. Składa się ona z portretów osób, które przeżyły Zagładę. Szczególnie ważne jest to, że portrety dużego formatu są pokazywane w publicznej przestrzeni największych miast: w Kijowie w Babim Jarze, Dnieprze i we Lwowie[111].

W ostatnich latach temat upamiętnienia Zagłady stał się widoczny także w sferze muzyki. W 2006 r. kompozytor Dmytro Kicenko stworzył utwór *Babyn Jar*, poświęcony ofiarom Zagłady. W listopadzie tegoż roku odbyła się premiera w Kijowie[112]. Koncert ku czci ofiar Zagłady urządzono w filharmonii obwodowej w Odessie w 2016 r. Inicjatywa jego zorganizowania wyszła od flecistki Tamary Roj. Na koncercie wykonano sonaty Erwina Schulhoffa, czeskiego kompozytora i pianisty żydowskiego pochodzenia, który zginął w obozie koncentracyjnym w Niemczech w 1941 r., niemieckiego kompozytora Maxa Brucha utwór *Kol Nidrei* (modlitwa żydowska), a także różne żydowskie melodie[113]. Podczas obchodów 75. rocznicy tragedii w Babim Jarze we wrześniu 2016 r. w Kijowie zaprezentowano utwór muzyczny *Swidok* (Świadek) Swiatosława Łuniowa w wykonaniu dwojga śpiewaków: Anastasji Bahińskiej (11 lat) i Ołeksandra Podolana (12 lat), tercetu skrzypcowego: Ołeksandra Chmara (11 lat), Warwara Wasiljewa (12 lat) i Wadim Perih (11 lat) oraz orkiestry symfonicznej. Dziełu towarzyszyła instalacja *Szofar*. Na podstawie tego przedsięwzięcia nakręcono krótkometrażowy film *Swidok*, który w 2017 r. otrzymał nagrodę

[108] Pawło Sołodko, *Rozstrilnyj Holokost. W Ukraini wbywały ne w gazowych kamerach*, http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/13/54699/ (dostęp 20 VII 2017 r.).

[109] Zob. krytyczna recenzja wystawy: Wasyl Rasewycz, *Wywerty propagandy*, https://zaxid.net/viverti_propagandi_n1367592 (dostęp 20 VII 2017 r.).

[110] http://memory.kby.kiev.ua/main.html#ua:M,about:node3,-351 (dostęp 20 VII 2017 r.).

[111] Anastasia Magazowa *„Protiw zabwienia": niezabytyje żertwy Babiego Jara*, http://p.dw.com/p/2QgLf (dostęp 20 VII 2017 r.).

[112] Natalia Semenko, *Muzyczna memorializacja Babynoho Jaru* [w:] *Babyn Jar. Istorija i pamiat'*, s. 306–307.

[113] *Muzyka pamiati Cholokosta*, https://www.youtube.com/watch?v=iS2LGyhV2Ig (dostęp 20 VII 2017 r.).

na międzynarodowym festiwalu filmowym w Cannes[114]. Ponadto we wrześniu 2016 r. w filharmonii obwodowej w Kijowie odbył się wspólny koncert ukraińskich i izraelskich wykonawców poświęcony ofiarom Babiego Jaru. Wzięli w nim udział Narodowa Orkiestra Symfoniczna Ukrainy, chór Dumka, izraelski kompozytor Baruch Berliner i aktor Aleks Anski[115]. Dla społeczeństwa Ukrainy pamięć o zagładzie Żydów jest tematem trudnym, dyskusyjnym, budzącym kontrowersje, a czasem wywołującym konflikty. Zmiany, jakie zaszły na Ukrainie po 2014 r. na różnych płaszczyznach życia, w tym w polityce historycznej, wprowadziły temat Zagłady do dyskursu publicznego. Pamięć o tych tragicznych wydarzeniach występuje w społeczeństwie współczesnej Ukrainy w zróżnicowany sposób. Władze, realizując politykę historyczną głównie przy pomocy Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej oraz Ministerstwa Oświaty, oddziałują na kształtowanie pamięci o Holokauście zarówno w pamięci kulturowej, jak i indywidualnej. Instytucje niepaństwowe również wywierają wpływ na formowanie pamięci o Zagładzie. Mimo braku odpowiedniego finansowania z budżetu państwa powstały różne formy upamiętniania Zagłady – pomniki i muzea, zostały stworzone centra badawcze, narracja o Zagładzie pojawiła się w kinie i teatrze. Państwo nie przeszkadzało w tych inicjatywach, ale i nie angażowało się w ów proces.

W ciągu ostatnich dwóch lat uwidaczniają się zmiany w polityce historycznej związanej z eksterminacją Żydów na Ukrainie. Ważną rolę nadal odgrywają organizacje niepaństwowe. Wprawdzie władze biorą udział w praktykach komemoratywnych podczas obchodów poświęconych upamiętnieniu ofiar Zagłady, ale ograniczają się wyłącznie do oficjalnego złożenia kwiatów i wygłoszenia krótkich przemówień. W ogólnej polityce historycznej temat Holokaustu wciąż znajduje się poza głównym nurtem. Przy tym kwestia odpowiedzialności miejscowej ludności za udział w mordowaniu Żydów i pogromach wcale nie jest podejmowana. Instytucje państwowe i niepaństwowe funkcjonują w paralelnych rzeczywistościach. Brakuje wspólnych dyskusji, projektów, aktywnej współpracy. Taką sytuację spowodowało wiele czynników, m.in. polityka milczenia o Zagładzie w czasach radzieckich, pasywność władz ukraińskich, gdy powstawały różne formy upamiętniania, niedopuszczenie niezależnych naukowców do kształtowania oficjalnej polityki pamięci.

Przyszłość współczesnej Ukrainy nie jest możliwa bez włączenia w politykę pamięci Żydów jako Naszych, a nie obcych, i zrozumienia tego, że Zagłada jest częścią historii Ukrainy. Dokonać tego można przez trudny proces ukształtowania w świadomości społeczeństwa poczucia odpowiedzialności za poszanowanie pamięci o Żydach, a także jeszcze trudniejsze budowanie współczucia

[114] *Swidok*, http://babynyarwitness.com/ (dostęp 23 VIII 2017 r.).

[115] *U Kyjiewi widbuwsia weczir symfonicznoj muzyky w pamiat' pro żertw Babynoho Jaru*, http://goldameir.institute/uk/2016/09/u-kiyevi-vidbuvsya-vechir-simfonichnoyi-muziki-v-pam-yat-pro-zhertv-babinogo-yaru/ (dostęp 22 VIII 2017 r.).

z powodu tragedii, jaka ich dotknęła. Bez tego deklaracje polityków o gotowości do przyjęcia ideałów i reguł panujących w Unii Europejskiej w stosunku do upamiętnienia Zagłady nie przyniosą należytego skutku.

BIBLIOGRAFIA

Abakunowa Anna, *Obecny stan badań nad Zagładą na Ukrainie*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2014, nr 10, t. 2.

Assmann Jan, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, tłum. Anna Kryczyńska-Phalm, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2015.

Bajkenycz Hanna, Ochrymczuk Olena, *Zbirka metodycznych rekomendacji do widznaczennia pamiatnych dat u zahalnooswitnich nawczalnych zakładach*, Dnipro: „Lira LTD", 2016.

Babyn Jar. Istorija i pamiat', red. Władysław Hrynewycz, Paul Robert Magosci, Kyjiw: Duch i Litera, 2016.

Bartov Omer, *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine*, Princeton–Oxford: Princeton University Press, 2007.

Berkhoff Karel, *Babyn Jar w kino* [w:] *Babyn Jar. Istorija i pamiat'*, red. Władysław Hrynewycz, Paul Robert Magosci, Kyjiw: Duch i Litera, 2016.

Bojn Dżon, *Chłopec u smugastij piżami*, tłum. Wiktor Szowkun, Lwiw: Wydawnyctwo Starogo Lewa, 2017.

Chonigsman Jakow, *Katastrofa jewrejstwa Zapadnoj Ukrainy*, Lwow: Lwowskoje Obszczestwo Jewriejskoj Kultury im. Szolom Alejchema, 1993 (wydanie polskie: Jakub Honigsman, *Zagłada Żydów lwowskich*, tłum. i oprac. Adam Redzik, Warszawa: ŻIH, 2007).

Chiger Krystyna, Pejsner Daniel, *Diwczynka w zelenomu swetri: zyttia u moroci Holokostu*, tłum. Wira Nazarenko, Kyjiw: Krajna Mrij, 2015.

Chruslińska Iza, Tyma Petro, *Dialogy porozuminnia. Ukrainsko-ewrejski wzajemyny*, Kyjiw: Duch i Litera, 2011.

Dawletow Oleksandr, *Pidhotowka „pokolinnia wowkiw": Wyszkil majbutnich wykonawciw Holokostu (Narysy mołodiżnoji polityky NSDAP u 1922–1939)*, Dnipro: Instytut „Tkuma", 2015.

Dołhanow Petro, *Formuwannja i implementacja memorialnoho zakonodawstwa Ukrajiny u sferi wszanuwannja pamiati żertw henocydiw i podolannja jichnich naslidkiw*, „Holokost i suczasnist" 2015, nr 1.

Fink Ida, *Podoroż*, tłum. Natalia Rymska, Lwiw: Wydawnictwo Starogo Lewa, 2017

Głuchowskyj Piotr, Kowalskyj Martin, *Apte. Niezakinczena powist*, tłum. Jegor Wradij, Dnipro: Instytut „Tkuma", 2017.

Gryniewicz Władysław, *Raskołotaja pamiat': Wtoraja mirowaja wojna w soznanii ukrainskogo obszczestwa*, „Nieprikosnowiennyj zapas" 2005, nr 2/3.

Hirsz Marianne, *Surviving Images. Holocaust Photographs and the Work of Postmemory*, „The Yale Jurnal of Criticism" 2001, t. 14, nr 1.

„Holokost i suczasnist. Studji w Ukrajini i switi" z lat 2005–2017.

Hon Maksym, *Holokost na Riwnenszini (dokumenty i materiały)*, Dnipropetrowsk: Centr „Tkuma", 2004.

Honczarenko Oleksij, „Holokost na terrytorii Kyjiwsiny, zahalni osobływosti ta regionalni osobływosti", rozprawa doktorska, Czerkasy 2005.

Hraczowa Sofia, *Wony żyły sered nas*, „Krytyka" 2005, nr 4.

Hryciuk Grzegorz, *Recenzja książki: Wołodymyr Wiatrowycz, Druga polsko-ukraińska wijna*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2013, nr 12.
Iluszyn Ihor, *Plocho zabytoje staroje: o nowoj knigie Władimira Wiatrowicza*, „Ab Imperio" 2012, nr 1.
Iwanowa Elena, *Konstruirowanie kollektiwnoj pamiati o Cholokostie w Ukrainie*, „Ab Imperio" 2004, nr 2.
Jelisawietski Ster, *Berdiczewskaja tragedia*, Kijew: Akademija Nauk Ukrainy, 1991
Kasjanow Georgij, *K desiatiletiju Ukrainskogo Instituta Nacyonalnoj Pamiati (2006–2016)*; *idem*, *Danse macabre, holod 1932–1933 rokiw u polityci, masowij swidimosti ta istoriografii (1980-ti – poczatok 2000-ch)*, Kyjiw: Instytut Istorii Ukrajiny NAN Ukrajiny, Wydawnyctwo Nasz Czas, 2010.
Kabanczik Ilia, *Ewrei w Ukrainie. Uczebno-metodiczeskije materiały*, Lwiw: LTP, 2004.
Kabanczik Ilia, *Istorija skorboty ta heroizmu: Metodycznyj posibnyk z istorii Holokostu dla wczyteliw zahalnooswitnich szkil*, Dnipropetrowsk: Centr „Tkuma", 2004.
Kalnyckyj Mychajło, *Putiwnyk „Ewrejski adresy Kyjiwa"*, Kyjiw: Duch i Litera, 2012.
Kijanowska Marianna, *Babyn Jar. Hołosamy*, Kyjiw: Duch i Litera, 2017.
Klimowa Iryna, *Babyn Jar u skulpturi ta żywopysi* [w:] *Babyn Jar. Istorija i pamiat'*, red. Władysław Hrynewycz, Paul Robert Magosci, Kyjiw: Duch i Litera, 2016.
Kowba Żanna, *Ludianist u bezodni pekła. Powedinka miscewoho naselennia Schidnoji Halyczyny w roku ostatocznoho rozwiazannia ewrejskoho pytannia*, Kyjiw: Duch i Litera, 1998.
Kowba Żanna, *Ostannij rabyn Lwowa. Ezekejil Lewin*, Lwiw–Kyjiw: Duch i Litera, 2009.
Krugłow Aleksandr, Lachowickij Jurij, *Jewrejskij genocyd na Ukrainie w period okupacyi w nemeckoj dokumantalistike 1941–1944*, Charkow–Jerusalim: Izdatelstwo „Bensiach", 1995.
Krugłow Aleksandr, *Katastrofa ukrainskogo jewrejstwa 1941–1944*, Charkow: Karawella, 2001.
Krugłow Aleksandr,, *Chronika Cholokosta w Ukrainie. 1941–1944*, Zaporożie: Premier, 2004.
Kudriashov Sergei, *Ordinary Collaborators: The Case of the Travniki Guards* [w:] *Russia War, Peace and Diplomacy Essays in Honour of John Erickson*, red. Ljubica Erickson, Mark Erickson, London: Weidenfeld & Nicolson, 2007.
Kulczyckyj Stanisław, Lebedewa Julia, *Istorija Ukrainy 11 klas*, Kyjiw: Geneza, 2011.
Kuryło Taras, Chymka Iwan, *Jak OUN stawalysia do ewrejiw? Rozdumy nad knyżkoju Wolodymyra Wiatrowycza*, „Ukrajina Moderna" 2008, nr 2.
Lachowicki Jurij, *Poprannaja mezuza. Kniga Drobickogo Jara*, Charkow: Osnowa, 1991.
Lewitas Feliks, „Ewreji Ukrajiny w roky Druhoji switowoj wijny", rozprawa doktorska, Kyjiw 1997.
Loew Moisej, *Stranicy historii ewrejskoho teatru (1876–2009)*, Kyjiw: Duch i Litera, 2010.
Medwedowska Anna, „Holokost w Ukrajini w suspilnij dumci kincia XX – poczatku XXI st.", rozprawa doktorska, Dnipro 2016.
Medwedowska Anna, *Memorializacja Holokostu w Ukraini protiahom druhoj połowyny XX st.*, „Panorama politologicznych studij" 2014, nr 12.
Motyka Grzegorz, *Nieudana książka*, „Nowa Europa Wschodnia" 2012, nr 2.
Niculcea Ihor, *Rumunskij okupacyonnyj reżym w Transnistrii*, „Zapiski istorycznogo fakultetu Odeskogo dierżawnogo uniwiersiteta im. I.I. Miecznikowa" 1995, t. 5.
Podolskij Anatolij, „Nacystskyj genocyd szczodo jewrejiw Ukrainy (1941–1944)", rozprawa doktorska, Kyjiw 1996.
Podolskij Anatolij, *Ukrainśkie suspilstwo i pamiat' pro Holokost*, „Holokost i suczasnist" 2009, nr 1.

Podolskij Anatolij, *Uroky mynuloho. Istorija Holokostu w Ukrajini*, Kyjiw: Sfera, 2009.
Pometun Olena, Gupan Nestor, *Istorija Ukrainy 11 klas*, Charkiw: Sicia, 2012.
„Problemy istorii Holokostu" z lat 2002–2017.
Radczenko Jurij, „Nacystskyj henocyd ewrejskoho naselennia Ukrajiny na terytorii pryfrontowoj zony (1941–1943)", rozprawa doktorska, Charkiw 2012.
Radczenko Jurij, *Popularnonaukowa propaganda i „walka z mitami": stosunki ukraińsko-żydowskie w XX w. w tekstach Wołodymyra Wjatrowycza*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2016, nr 12.
Rudling Per Anders, *The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths*, „The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies" 2011, nr 2107.
Sariusz-Wolska Magdalena, *Pamięć kulturowa* [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. Magdalena Sariusz-Wolska, Robert Traba, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014.
Sariusz-Wolska Magdalena, *Pamięć komunikatywna* [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. Magdalena Sariusz-Wolska, Robert Traba, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014.
Semenko Natalia, *Muzyczna memorializacja Babynoho Jaru* [w:] *Babyn Jar. Istorija i pamiat'*, red. Władysław Hrynewycz, Paul Robert Magosci, Kyjiw: Duch i Litera, 2016.
Sheftel Yoram, *The Demjanjuk Affair: The Rise and Fall of a Show-Trial*, London: Viktor Gollancz, 1994.
Strukewycz Oleksij, Romaniuk Iwan, Drowoziuk Stepan, *Istorija Ukrainy 11 klas*, Kyjiw: Gramota, 2011.
Stryjek Tomasz, *Ukraina przed końcem historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014.
Szapiro Anna, *Preodolewaja soweckoje nasledie: „mesta pamiati" jewriejew w gorodskom prostranstwie Ukrainy (na primiere istoriczeskich muziejew i memoriałow pamiati żertwam Cholokosta*, „Labirint. Żurnal socyalno-humanitarnych issledowanij" 2013, nr 6.
Szczupak Ihor, *Holokost w Ukrajini, poszuky widpowidi na pytannia istorii. Nawczalnyj posibnyk dla starszych klasiw zahalnooswitnich nawczalnych zakladiw*, Dnipropetrowsk: Centr „Tkuma", 2005.
Szczupak Ihor, *Cholokost w Ukrainie – multimiedijnoje posobie*, Dnipropetrowsk: Centr „Tkuma", 2009.
Szczupak Ihor, *Ewrejska tematyka w pidrucznykach z istroii: problemy i możlywosti w konteksti tolerantnosti* [w:] *Pidrucznyk z istorii: problemy tolerantnosti*, red. Georgij Kasjanow, Pawło Polanskyj, Ihor Gyrycz, Czerniwci: Bukrek, 2012.
Szczupak Ihor, *Istorija Holokostu w szkilnych pidrucznykach Polszi, Rosji ta Ukrajiny* [w:] *Suczasni dyskusji pro Druhu switowu wijnu. Zbirnyk naukowych statiej*, red. Jarosław Hrycak i in., Lwiw: ZUKC, 2012.
Szczupak Ihor, *Ksenofobia i tolerantnost. Uroki Cholokosta i gumanizm – multimiedijnoje posobie*, Kijew: Razumniki, 2008.
Szczupak Ihor, *Nacjonalnyj narratyw, pidrucznyk i wykladannia istorii w szkoli* [w:] *Pidrucznyk z istorii: problemy tolerantnosti*.
Szczupak Ihor, *Poczemu my izuczajem Cholokost*, Dnipropetrowsk: Centr „Tkuma", 2007.
Szoa w Ukrajini: istorija, swidczennia, uwicznennia, red. Ray Brandon, Wendy Lower, Kyjiw: Duch i Litera, 2015.
Tiagłyj Michaił, *Cholokost w Krymu: dokumientalnyje swidetelstwa o genocydie Jewrejew Kryma w pieriod nacystskoj okupacyi Ukrainy*, Simferopol: BETs „Hesed Shimon", 2002.

Turczenko Fedir, *Istorija Ukrainy 11 klas*, Kyjiw: Geneza, 2011.
Winokurowa Faina, *Jewrei Winniczyny w pieriod Wtoroj mirowoj wojny: małoizwestnyje dokumienty i matieriały*, Winnica: Anteks, 2000.
Wjatrowycz Wołodymyr, *Druga wojna polsko-ukraińska 1942–1947*, tłum. Mirosław Iwanek, Warszawa: Wydawnictwo „Archiwum Ukraińskie & MAG", 2013.
Wjatrowycz Wołodymyr, *Stawlennja OUN do jewrejiw: formuwannja pozycji na tli katastrofy*, Lwiw: Wydawnyctwo „MC" 2006.
Wylegała Anna, (*Nie)pamięć na gruzach. Zagłada Żydów żółkiewskich w świadomości nowych mieszkańców miasta,* „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2011, nr 7.
Wynnyczuk Jurij, *Tango smerti*, Charkiw: Folio, 2012.
Zacharczuk Iryna, *Babyn Jar w chudożnij literaturi* [w:] *Babyn Jar. Istorija i pamiat'*, red. Władysław Hrynewycz, Paul Robert Magosci, Kyjiw: Duch i Litera, 2016.

Strony internetowe

Babij Jar – prawda o tragedii (1991), Żenszczyny *s ulicy Babij Jar* (1992), *Soczuwstwie* (1994), *Czernowitz* (1996), http://db.yadvashem.org/films/search.html?language=en
Barinowa Jana, *Babij Jar dołżen goworit'. O czom objazan rasskazat' Memorialnyj centr żertw Cholokosta*, https://focus.ua/opinions/365772/
Cały k Stanisław, *Błoh historyka: 1961 rik. Kureniwska trahedia*, http://www.bbc.com/ukrainian/blogs/2016/03/160312_blog_history_tsalyk_kurenivka_ms
Chimka Iwan Pawło, *Recepcja Holokostu w postkomunistycznij Ukrajini*, http://uamoderna.com/md/223-223
http://dnr-online.ru/v-donecke-proshyol-vecher-pamyati-zhertv-xolokosta/
Donieck pocztił pamiat' 80 tysiacz żertw Cholokosta w gody niemieckoj okupacyi Donbassa, https://dan-news.info/obschestvo/doneck-pochtil-pamyat-80-tysyach-zhertv-xolokosta-v-gody-nemeckoj-okkupacii-donbassa.html
Dwa tango, https://www.youtube.com/watch?v=2Z_yflP85cY
Dworkin Ihor, Charczenko Artem, *„Czy ce nasza istorija?": Holokost w syntetycznych pracach z istorii Ukrajiny*, http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/404-ihor-dvorkin-artem-
https://ethnickh.wordpress.com/about/
Fedoniuk Switłana, *Ukrainci ta ewreji bez stereotypiw*, https://www.volynnews.com/news/society/ukrayintsi-ta-yevreyi-bez-stereotypiv/
Gajszenec Anastasia, *„Holokost kabare": na meżi politycznoho*, https://lb.ua/culture/2017/05/02/365353_Holokost_kabare_mezhi.html
Gajszenec Anastasia, *Mertwyj klas*, https://lb.ua/culture/2016/05/19/335459_mertviy_klas.html
http://holocaust.kiev.ua/
http://holocaustmuseum.kharkov.ua/index.php/kharkovskij-muzej-kholokosta/o-nas
http://holocaust-ukraine.net/ru/muzey_mikhaila_marmera.htm
Holokost w Ukraini: 1. *Nakanunie katastrofy*, 2. *Nikohda bolsze*, http://db.yadvashem.org/films/item.html?language=en&itemId=6852119
Istorija otkrytia muzeja, http://www.holocaust-odessa.org/istoriya-otkrytiya-muzeya/
http://jewish.lviv.travel/uk/history/
http://jewishstudies.ucu.edu.ua/about/history/
http://judaica.kiev.ua/ru
Kiziłow Michaił, *Krymczaki: sowremennoje sostojanie obszczyny*, „Ejwroazjackij jewrejskij jeżegodnik" 2008, nr 5768, https://web.archive.org/web/20151017142435/http://library.eajc.org/page70/news13498

Kliszczuk Ludmyła, *Edynyj na Winnyczyni muzej Holokostu stworyły u kołyszniomu sztetli*, http://vlasno.info/kultura/7/vistavki/item/13853-yedynyi-na-vinnychchyni-muzei-holokostu-stvoryly-u-kolyshnomu-shtetli-foto

Kotyk Ihor, *„Tango smerti" jak zagroza derzawnij bezpeci*, http://litakcent.com/2012/11/22/tango-smerti-jak-zahroza-derzhavnij-bezpeci/

Kuryszko Diana, *Wiazeń czy kat*, http://www.bbc.com/ukrainian/features-39514483

http://www.lvivcenter.org/uk/

Magazowa Anastasia, *„Protiw zabwienia": niezabytyje żertwy Babiego Jara*, http://p.dw.com/p/2QgLf

http://memory.kby.kiev.ua/main.html#ua:M,about:node3,-351

http://menorah-center.com/about/siritual-life/jewish-memory-holocaust-ukraine/

Minkult zapustyw stworennia muzeju „Babyn Jar": pidpysały memorandum, https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2287910-minkult-zapustiv-stvorenna-muzeu-babin-ar-pidpisali-memorandum.html

Muzej Babyn Jar. Widkrytyj lyst zasterezennia ukrajińskich istorykiw, http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/28/149652/

Muzyka pamiati Cholokosta, https://www.youtube.com/watch?v=iS2LGyhV2Ig

Na Wołyni widkryly pamiatnyk żertwam Holokostu, https://www.volynnews.com/news/society/na-volyni-vidkryly-pamiatnyk-zhertvam-holokostu/

Nazowi swojo imia, http://pinchukfund.org/ru/projects/14897/

Nowikow Iwan, *Wjatrowicz, my dołżny pomnit i żertw Holodomora, i żertw Holokosta, a nie sorewnowatsa etimi żertwami*, http://jewishnews.comua/ru/publication/byatrovich

Obraszczenie gławy respubliki po sluczaju Dnia pamiati żertw Cholokosta, https://lt-lnr.su/main/15079-obraschenie-glavy-respubliki-po-sluchayu-dnya-pamyati-zhertv-holokosta.html

Oleksandra Szuleżko – dola prawednyci, https://www.youtube.com/watch?v=bgiDvO-jQ7HY

Onufriw Marta, *Neuperedżenyj poglad na sprawu I. Demijanuka*, http://www.pravda.com.ua/articles/2009/03/26/3832845/

Oświadczenie pisemne w spawie upamiętniania ofiar Holocaustu i wsparcia dla utworzenia Centrum Pamięci o Holocauście Babi Jar, http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=WDECL&reference=P8-DCL-2016-0136&format=PDF&language=PL

Otkryłas komnata-muzej pamiati żertw Cholokosta, https://vn.20minut.ua/Kult-podii/otkryilas-komnata-muzey-pamyati-zhertv-holokosta-137067.html

Otkrytie „Menory" nazwano sobytiem mirowogo massztaba, https://dnepr.comments.ua/article/2012/10/17/132642.html

Pod Simferopolem wozwiedut memoriał w pamiat' żertw genocyda, https://crimea.ria.ru/society/20150622/1100301857.html

Pamiatnik żertwam Cholokosta w Sewastopole, http://sevgid.ru/monuments/holocaust.htm

Postanowa Kabinetu Ministriw Ukrajiny wid 5 lypnia 2006 r., nr 927 Pro zatwierdżennija Polozennija pro Ukrajnskyj instytut nacijonalnoj pamiati, http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/927-2006-%D0%BF

Postanowa Kabinetu Ministriw wid 1 weresnia 2007 r. „Pro Derżawnyj istoryko-memorialnyj zapowidnyk „Babyn Jar", http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/308-2007-%D0%BF

Prezentacija dokumentalnoho filmu „Rozstrilane misto", http://mnemonika.org.ua/2016/09/11/presentation_film/

http://protecting-memory-ua.org
Rasewycz Wasyl, *Wywerty propagandy*, https://zaxid.net/viverti_propagandi_n1367592
Rymska Natalia, *Podoroż Idy Fink nacze stysnena prużyna*, https://starylev.com.ua/news/natalka-rymska-podorozh-idy-fink-nache-stysnena-pruzhyna
Serhijczuk Rostisław, *Muzej Michaiła Marmera. Kultura ewrejskoho naroda i istoria Cholokosta*, http://cityblog.com.ua/2015/09/muzey-mihaila-marmera-kultura-evreyskogo-naroda-i-istoriya-holokosta/http://tkuma.dp.ua/index.php/ua/pro-nas
Siohodni u Riwnomu wstanowyły „kameni spotykannia" żertwam nacyzmu, http://mnemonika.org.ua/2018/07/27/stolpersteine_rivne-2/
Snigur Olena, *Kameni spotykannia*, http://www.umoloda.kiev.ua/number/1440/116/50680/
Sołodko Pawło, *Rozstrilnyj Holokost. W Ukraini wbywały ne w gazowych kamerach*, http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/13/54699/
Stasinewycz Jewgen, *Pewno, najkraszczyj roman ostannich rokiw*, http://litakcent.com/2012/09/27/pevno-najkraschyj-roman-ostannih-rokiv/
Swidok, http://babynyarwitness.com/
Tragedia Babynogo Jaru, http://www.babiyyar.com.ua/index.php/history/tragedy
„UA: Perszyj" i „Kultura" pokazut premieru filmu „Prymara Babynoho Jaru", http://stv.detector.media/kontent/movlennya/uapershiy_i_kultura_pokazhut_premeru_filmu_primara_babinogo_yaru/
U Kyjiewi widbuwsia weczir symfonicznoj muzyky w pamiat' pro żertw Babynoho Jaru, http://goldameir.institute/uk/2016/09/u-kiyevi-vidbuvsya-vechir-simfonichnoyi-muziki-v-pam-yat-pro-zhertv-babinogo-yaru/
U Łucku wszanuwały pamiat' żetrw Holokostu, http://voltv.com.ua/u-lutsku-vshanuvaly--pamyat-zhertv-holokostu/
U seli Bilky wstanowyly pamiatnyj znak żertwam Holokostu, http://karpatnews.in.ua/news/117209-u-seli-bilky-vstanovyly-pamiatnyi-znak-zhertvam-holokostu.htm
U wołynskomu seli widkryly pamiatnyk żertwam Holokostu, https://www.volynnews.com/news/society/u-volynskomu-seli-vidkryly-pamiatnyk-zhertvam-holokostu/
Ukaz prezydenta Ukrainy № 471/2015 „Pro zachody u związku z 75-my rokowynamy trahedii Babynoho Jaru, http://www.president.gov.ua/documents/4712015-19313
http://www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentri-ta-laboratoriji/ndc-shidnogo--evrejstva
W Kijewie pokazut film Borisa Mafcyra o Cholokostie w SSSR, http://jewishnews.com.ua/ru/publication/b_kieve_pokazhut_filym_borisa_maftsira_o_holokoste_v_sssr
W Kijewie pokażut spektakl o sobytiach w Polsze wremion Wtoroj mirowoj wojny, https://lb.ua/culture/2016/05/05/334555_kieve_pokazhut_spektakl_sobitiyah.html
W pamiat' o pogibszych w Bab'em Jaru, https://old.newsnetwork.tv/movie/1228/
W Sewastopole pocztili pamiat' żertw Cholokosta, http://nts-tv.com/rubriki/istoriya_sevastopolya/18516/19344/
Wiatrowicz osudił stroitelstwo memoriała Cholokosta za russkie dien'gi, https://gazeta.ua/ru/articles/kiev-life/_vyatrovich-osudil-stroitelstvo-memoriala-holokosta-za-russkie-dengi/788432
Widkryto perwszyj na Zakarpatti pamiatnyk żertwam Holokostu, http://tyachivnews.in.ua/novini/zakarpattya/11686-vdkrito-pershiy-na-zakarpatt-pamyatnik-zhertvam-Holokostu.html
Wjatrowycz Wołodymyr, *Czy buła OUN antysemtskoju?*, https://zbruc.eu/node/64962
Wołowik L., *Memorialnyje miesta Charkowskogo Cholokosta*, http://holocaustmuseum.kharkov.ua/index.php/kharkovskij-muzej-kholokosta/memorialnye-mesta

W pamiat' o żertwach Cholokosta, http://simgov.ru/press/government/2066/

Wszanuwannja pamiati żertw Babynoho Jaru. Pownyj zapys, https://www.youtube.com/watch?v=gKHEcu0xd2Q

Wyrobnystwo filmu Oleksandra Szapiro „Ispyt na ludianist", http://dergkino.gov.ua/ru/news/show/687/virobnitstvo_filmu_oleksandra_shapiro_ispit_na_lyudyanist_rozpochato.html

Wywiad Jurka Lewczuka z reżyserem Antonem Romanowym, *Zaraz nam duże ważko pryznatysia szczo my takoż buły katamy*, http://ylevchyk.blogspot.com/2014/11/blog-post.htm

Yanina Hasheles – Return, http://db.yadvashem.org/films/item.html?language=en&itemId=9989211

Zakon pro żertwy nacystskych peresliduwań № 1584-III za 23-03-2000, http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1584-14

Zawgorodniaja Inna, Polskaja Ksienia, *Nowyj muzej Cholokosta w Dniepropietrowskie*, http://p.dw.com/p/16QVq

Zisels Josif, *Memorialnyj centr Cholokosta „Babij Jar" – projekt paternalistskij*, http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/polemics/art00166.html

Zisels Josif, *Otnoszenie k Cholokostu eto prowierka na jewropiejskost. O projektach memorializacyi prostranstwa Babijego Jara*, http://vaadua.org/http%3A//vaadua.org/news/iosif-zisels-o-proektah-memorializacii-prostranstva-babego-yara